

GYÉMÁNT RICHÁRD*

A dualizmus korának vázlatos történeti demográfiai sajátosságai

I. Fogalmi alapvetés

A történeti demográfia a demográfia (népességtudomány) tárgykörei közé tartozik, emellett közös, ún. interdiszciplináris kapcsolódási pont elsődlegesen a demográfia és történelemtudomány között. A demográfia speciális területe más tudományokhoz is kapcsolódik. A korábbi évszázadok pusztító járványainak (pestis, vérhas, tífusz, himlő, kolera, etc.) sajátosságai például az orvostudomány érdeklődésére is számot tartanak. A népességszám alakulása és annak gazdasági vetületei a közgazdaságtan (elmélet-történet) célkeresztjében is megtalálhatók. Példaként említhető, hogy Adam Smith (1723–1790), a brit (skót) közgazdász is foglalkozott a népesség számbeli alakulásával és egyéb jellemzőivel (munka, termelékenység).¹

A népességtudományról, azaz a demográfiáról szükséges megjegyeznünk, hogy „(...) az a történetileg kialakult tudomány, amely sajátos módszerekkel vizsgálja a népesség számát, összetételét, területi elhelyezkedését és állapotát, ezek változásait és tényezőit, valamint a népesség és a népesedés jelenségeihez fűződő társadalmi–gazdasági kölcsönhatásokat és következményeket, feltárja a népesség megújulásának, a népesedés jelenségeinek törvényszerűségeit.”²

Az ún. történeti demográfia – a demográfia definíciójához kapcsolódóan – szűkebb értelemben azokkal a népesedési kérdésekkel, demográfiai folyamatokkal foglalkozik, amelyek a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése (1867) előtti időszakban jellemez-

* egyetemi docens, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Statisztikai és Demográfiai Tanszék

¹ Vö. BALÁZS JÓZSEF – HORVÁTH RÓBERT: *Bevezetés a demográfiába*. Változatlan utánnomás. József Attila Tudományegyetem. Állam és Jogtudományi Kar. Szeged, 1993. 140. p.; GYÉMÁNT RICHÁRD – KATONA TAMÁS: *Demográfia*. Hatodik, átdolgozott kiadás. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2010. 14–15. pp.; NAGY KATALIN: *Az oktatás gazdasági értékei*. In: Benedek András (főszerk.): *Opus et Educatio* online szakmai folyóirat. 3. évfolyam. 3. szám. Budapest, 2016. 316-317. pp. Elektronikus elérhetőség: https://epa.oszk.hu/02700/02724/00008/pdf/EPA02724_opus_et_educatio_2016_03_312-323.pdf (Letöltés ideje: 2023. május 18.).

² GYÉMÁNT – KATONA 2016, 23. p.

ték a Magyarországon élő népességet. Tágabb értelemben a terület része a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése utáni demográfiai folyamatok elemzése is. Statisztikus és demográfus körökben már korábban is jelentős vita zajlott annak eldöntésében, hogy a történeti demográfia tárgyát „(...) *csak a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése előtti demográfiai folyamatok képzik-e, vagy pedig annak tárgya sem időbelileg, sem szervezeti kereteket tekintve nincs korlátozva*”.³

Napjainkban a világ országainak különféle statisztikai hivatalai, így a magyar Központi Statisztikai Hivatal tevékenysége is, alapvetően a jelenre fókuszál. Ennek ellenére nem kerülhetőek meg a múltbeli statisztikai adatok sem. Mivel a statisztika és a demográfia lényeges eleme a hosszabb idősorok elemzése, ezáltal a jelen adatainak, a múlt értékeivel való összevetése. Ennek fényében – a visszatekintés révén – válik láthatóvá a fejlődés vagy az esetleges visszafejlődés, illetve a trendek – a fejlődés általános irányzatának – meghatározása.

A történeti demográfia fontosságát tehát a jelennek a múlttal való összehasonlítása, a fejlődés, illetve visszafejlődés mértékének, továbbá a trendek, tendenciák megállapításának elősegítése adja. Nem elhanyagolható szempont továbbá, hogy jelentős ismeretanyaggal látja el az ún. határtudományokat is, amilyen például – a már említett – történelem-, közgazdaság-, vagy az orvostudomány.

Az előbbiekben említett kiemelkedő jelentőség ellenére, mind a mai napig nem valósult meg hazánk történeti demográfiájának – egész monográfiásorozatot átölelő – megírása. Ennek egyik jelentős oka, hogy a történelmi koronként eltérő források szinte korszakonként eltérő tudományos ismereteket követelnek meg. Az sem elhanyagolható szempont továbbá, hogy minél régebbi időszakot vizsgálunk, annál kevesebb statisztikai adat, illetve adatsor áll rendelkezésre. Kijelenthetjük, hogy már a 18. század első felének népmozgalmi adatai is jórészt ismeretlenek a ma élő kutatók számára, nem beszélve a korábbi korszakok sajátosságairól.⁴ A korábbi századok népesedési jellemzői még inkább a múlt homályába vesznek.⁵ Magyarországon a statisztikai tevékenység „előjelei” a középkor végén, az újkor hajnalán jelentek meg.⁶ Az újkor előtti történelmi időszakok adatainak megismeréséhez más tudományok (régészet, embertan, stb.) ismeretanyagát is segítségül kell hívni.

A történelmi korok népesedési és egyéb adatainak feltárását sokszor a „gondatlanság” is nehezíti. Elődeink sokszor könnyelműen „selejtezték ki” a ma már pótolhatatlan értékű régi adó-, birtok- és népességi összeírási könyveket. Veszprém vármegye 1923-ban „szabadult meg” az 1828. évi megyei összeírás anyagától. Előfordult, hogy a háború semmi-

³ KOVACSICS JÓZSEF: *Történeti demográfia*. In: Klinger András (főszerk.): *Demográfia*. Központi Statisztikai Hivatal – ELTE Statisztikai és Jogi Informatikai Tanszék. Budapest, 1996. 411. p.

⁴ A 18. század előtti források, amelyekből a népesség számára és területi elhelyezkedésére, megoszlására következtetni lehet nem népességi összeírások, hanem adózási, birtokigazgatási, egyházi vagy katonai célú felmérések eredményei.

⁵ „...olyan összeírások, melyek a népesség számának akár csak hozzávetőleges megállapítását az egész országra vagy legalább nagyobb területekre lehetővé tennék az Árpádok korából eddig még nem ismeretesek...” RÁTH ZOLTÁN: *Magyarország statisztikája*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1896. 122. p.

⁶ KOVACSICS 1996, 412. p.

sítette meg a régebbi korok emlékeit. A Fővárosi Levéltárban elhelyezett 1857. évi osztrák népszámlálás ismeretanyagának jelentős része például a második világháború idején semmisült meg.⁷

Az előbbiek fényében elmondható, hogy a történeti demográfiai kutatások nehézsége nem csak a források esetlegesen gyér számában keresendő, hanem abban is, hogy több más tudomány területén való jártasság is szükséges az érdemi, tudományos munka kifejtéséhez. Azonban az a kutató, aki egy letűnt korszak történelmét ismeri, továbbá birtokában van a népmozgalmi és egyéb összeírások körülményeire vonatkozó információknak, tisztában van a statisztikai adatok feldolgozásának és elemzésének módszertani kérdéseivel, annak a történeti demográfia a „kulcs”, hogy egy régebbi történelmi korszak „ajtáján” belépve modellezze annak az időszaknak a népesedési, társadalmi, gazdasági, szociális, kulturális és egyéb jellemzőit.⁸

II. A dualizmus korszakának „sarokkövei” és történeti demográfiai forrásairól általában

1. Időbeli elhatárolás

Amennyiben elfogadjuk, hogy a történeti demográfia korszakolása nem zárul le a magyar hivatalos statisztikai szolgálat létrejöttével (1867), akkor a dualizmus korszaka (1867–1918) mindenképp egy önálló történeti demográfiai korszakot alkot.

Az időszak kezdete a már említett magyar hivatalos statisztikai szolgálat megalakulásához köthető. Magyarországon a hivatalos statisztikai szolgálatot 1867. május 25-én alapította meg a gróf Andrássy Gyula (1823–1890) miniszterelnök vezette kormány (1867–1871) a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium kötelékében kialakított statisztikai ügyosztály létrehozásával. Az ügyosztály felállítása gáttájai Gorove István (1819–1881) földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter hivatali ideje (1867–1870) alatt történt. Az előbbi dátum gyakorlatilag a mai Központi Statisztikai Hivatal „születésnapjának” is tekinthető,⁹ habár a statisztikai hivatal szervezeti keretei pár évvel később, 1871 áprilisában teremtődtek meg. A szervezetenként önálló statisztikai hivatal, az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal ügykörét és ügyviteli szabályzatát 1871. április 18-án hagyták jóvá. A statisztikai tevékenység előtérbe kerülését jelzi továbbá, hogy „(...) lendületesen fejlődő fővárosban Keleti Károly javaslatára Pest város közgyűlése 1869. december 2-án megválasztotta az újonnan felállítandó Fővárosi Statisztikai Hivatal igazgatójává a 25 esztendő Kőrösy Józsefet, aki akkoriban a Reform című lap gazdasági

⁷ GYÉMÁNT – KATONA 2010, 333. p.; KOVACSICS 1996, 413. p.

⁸ GYÉMÁNT, RICHÁRD: *A történeti demográfia fogalma, tárgya*. In: Soós Lőrinc (felelős kiadó): *Oktatás, kutatás több mint fél évszázadon keresztül*. Ünnepi kötet Dr. Kovacsicsné Nagy Katalin tiszteletére. Magyar Statisztikai Társaság, Budapest, 2014. 31. p.

⁹ „Közmegegyezés szerint a Központi Statisztikai Hivatal megalakulásának időpontja 1867 májusa.” *Kezdetek. Történet*. Központi Statisztikai Hivatal: https://www.ksh.hu/mult_kezdetek (Letöltés ideje: 2023. május 18.).

rovatvezetőjeként tevékenykedett. Kőrösy 37 éven át vezette a fővárosi intézményt, amely a 20. század derekáig állt fent.”¹⁰

Hangsúlyozandó, hogy a magyar hivatalos statisztikai szolgálat felállítása (1867), majd a szervezetenként önálló statisztikai hivatal (1871), valamint a Fővárosi Statisztikai Hivatal (1869) létesítése elképzelhetetlen lett volna az osztrák-magyar kiegyezés (1867) létrejötte nélkül. A megváltozott politikai légkör lehetőséget biztosított a statisztikai-demográfiai adatgyűjtések, vizsgálódások, etc. megvalósulásához.¹¹

A dualizmus korszakának záróköve közjogi értelemben 1918 lenne, de történeti demográfiai vonatkozásban inkább az 1920-as esztendő kell kiemelnünk. Ennek egyértelmű oka, hogy a magyarság számára gyászos trianoni békeszerződés (1920. június 4.) alapjaiban rengette meg az országot, illetve annak népességét. Nemcsak a békeszerződés területi és gazdasági, hanem annak demográfiai következményei is komoly hatással voltak Magyarországra akkori helyzetére és jövőjére nézve.¹²

2. A dualizmus korának főbb történeti demográfiai forrásai

Amennyiben a dualizmus korszakának demográfiai forrásait vizsgáljuk, nem kell hosszasan kutatnunk. Az elsődleges „kútföket” a rendszeressé vált, tízévente tartott népszámlálások jelentik. A hivatalos statisztikai szolgálat létrejöttét követően a statisztikai osztály első, jelentős feladata az első magyarországi magyar, statisztikai célú népszámlálás (1869) megszervezése volt. Ezt azért is kell hangsúlyoznunk, mert a korábbi népszámlálások (1784–1787, 1850, 1857) és egyéb számbavételek – mivel Magyarország a Habsburg Birodalom része volt – osztrák, császári számbavételeknek tekinthetők. Az előbbiekben említettük, hogy az első magyar népszámlálásra 1869-ben – bizonyos forrásokban 1870¹³ – került sor, ezt követték az 1880., az 1890., az 1900. és a még utoljára az egész történelmi Magyarország területére kiterjedő 1910. évi számbavétel.

A dualizmus időszakához öt statisztikai adatgyűjtés kapcsolható. A teljesség igényével említjük meg, hogy az 1920. évi census már jórészt a megváltozott határok viszonyainak megfelelő számbavétel volt, amely inkább a trianoni békeszerződés területi, demográfiai, gazdasági, etc. katasztrofális hatásaira világított rá.

A korszak elsődleges forrása, a népszámlálás fogalma az alábbi: „Az állam által, egy meghatározott területen élő népesség minden egyedére kiterjedő, egyidejűleg végrehajtott, egy adott (eszmei) időpontra vonatkozó demográfiai, gazdasági és szociális adatok gyűjtése, feldolgozása és közzététele.”¹⁴

¹⁰ *Kezdetek. Történet.* Központi Statisztikai Hivatal: https://www.ksh.hu/mult_kezdetek (Letöltés ideje: 2023. május 18.).

¹¹ Az 1867. évi kiegyezést megelőzően a statisztikai hivatal felállítására tett kísérlet (1863) elbukott. *Kezdetek. Történet.* Központi Statisztikai Hivatal: https://www.ksh.hu/mult_kezdetek (Letöltés ideje: 2023. május 18.).

¹² Vö. GYÉMÁNT RICHÁRD: *A határon túli magyarság fogalma, keletkezése.* In: Szakács Ildikó Réka (szerk.): *Nemzetpolitikai ismeretek. Nemzetközi és Regionális Tanulmányok 13.* Szegedi Tudományegyetem. Állam- és Jogtudományi Kar. Nemzetközi és Regionális Tanulmányok Intézete. Szeged, 2017. 67–68. pp.

¹³ A statisztikai számbavétel 1870 januárjában kezdődött, ezért számos forrás emiatt az 1870-es évszámot említi meg.

¹⁴ GYÉMÁNT RICHÁRD – KATONA TAMÁS – SZONDI ILDIKÓ: *Demográfia.* Negyedik, átdolgozott kiadás. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2006. 20. p.

A népszámlálás alapvető célja a lakáskörülmények, az életviszonyok, a társadalmi viszonyok, a családi kapcsolatok, a háztartások jellemzőinek, összetételének megállapítása, bemutatása. A népszámlálás a statisztika eszközeivel nyilvánossá teszi a társadalom valós állapotát, támpontot nyújt az ország egészét és a helyi érdekeket szolgáló intézkedések előkészítéséhez és végrehajtásához. Nem célja az egyes polgárok demográfiai, családi és lakáskörülményeinek megfigyelése, „ellenőrzése”, bár kétséget kizáróan számba veszi azokat, hogy országos és helyi szinten – területi összesítést biztosítson. Az információk összegyűjtésével, az adatok szakszerű feldolgozásával tájékoztatást ad az ország és egyes területek általános állapotáról, emellett kiinduló bázisa a gazdasági és társadalmi folyamatok megismerését célzó további vizsgálatoknak. A népszámlálás eredményein alapuló információk elengedhetetlenül fontosak a gazdasági és társadalmi élet szereplői számára a döntések előkészítéséhez, a társadalmi folyamatok áttekintéséhez.¹⁵

A népszámlálások rendelkeznek bizonyos alapvető – és a mai napig érvényes – kritériumokkal, amelyek röviden összefoglalva a következők:¹⁶

1. Általánosság: a számbavétel kiterjed a népesség minden egyedére, illetve azok olyan jellemzőjére, ami az adott időszakban jelzésértékű,
2. Rendszeresség: a népszámlálás periodikus jellemzővel bír, meghatározott időközönként – rendszerint tízévenként, általában 0-ra végződő években – ismétlődik.
3. Egyidejűség: a népszámlálás állapotfelvétel, egy meghatározott eszmei vagy kritikus időpontra vonatkozik (ez a dualizmus korának népszámlálásai [1869, 1880, 1890, 1900, 1910] esetében december 31., éjfél volt). Az adatok felvétele néhány hetes időszakra terjedt ki, de a feltett kérdés az eszmei időpontra vonatkozik.
4. A felvett adatok egyedi és személyes jellege: a feltett kérdések társadalmi rétegenként erős differenciát mutathatnak. Alapvető célkitűzés, hogy a kérdésekre adott válaszok minél jobban közelítsenek a valósághoz. Hangsúlyoznunk kell, hogy nem az egyedi sajátosságok az érdekesek, hanem a társadalmi sajátosságok, ehhez viszont az egyedek jellemzőinek számbavétele elkerülhetetlen.
5. Földrajzilag meghatározott terület: a felvétel területi beosztásának alapja az egységes, aktuális, közigazgatási egység, de az összehasonlítás és értékelés szempontjából is fontos. A dualizmus korában a magyar népszámlálások a Magyar Szent Korona Országaira, így a Magyar Királyságra, Horvát- Szlavonországra, valamint Fiume város és kerületére terjedtek ki.
6. Állami támogatás: az anyagi háttér biztosítása, illetve a jogszabályi háttér biztosítása szempontjából fontos. A feltett kérdések és azok feldolgozásának részletezettége tükrözi a központi irányítás elveit.

Az előbbi – mai napig használatos – alapelvek érvényesülésén kívül azonban nincsenek egységes, egyedül üdvözítő modellek. Ennek oka, hogy a „rendszer” egészének és minden elemének az adott ország sajátos viszonyaihoz, hagyományaihoz és lehetőségeihez kell alkalmazkodnia.

¹⁵ Vö. GYÉMÁNT – KATONA – SZONDI 2006, 20. p.

¹⁶ Vö. GYÉMÁNT – KATONA – SZONDI 2006, 27. p.

A népszámlálások, illetve népesség-összeírások hazai történeti háttéréről „dióhéjban” elmondható, hogy hazánkban az első népszámlálást II. József, a „kalapos király” (1780–1790) rendelte el, illetve hajtatta végre.¹⁷

Az első statisztikai célú népszámlálás – habár jelentős nehézségekbe ütközött – 1784 és 1787 között sikeresen lezajlott. Mivel friss adatokra a későbbiekben is szükség volt, a II. Lipót magyar király (1790–1792) által összehívott 1790/1791. évi országgyűlés újabb népszámlálásra vonatkozó jogszabályt (1790/91. évi XXXIII. törvénycikk) hagyott jóvá, azonban a számbavétel végrehajtása nem történt meg. A későbbiekben – például 1804-ben, 1820-ban és 1838-ban – újabb jogszabályok írták elő a népesség-összeírásokat, amelyek viszont csak részösszeírások voltak.¹⁸

Említettük, hogy Magyarországon a hivatalos statisztikai szolgálatot 1867-ben¹⁹ alapította meg az akkori kormány a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium kötelékében kialakított statisztikai ügyosztály létrehozásával. Első vezetője Keleti Károly (1833–1892), statisztikus, elméleti közgazdász volt.

Az alig néhány főt számláló minisztériumi osztály – felismerve az önállósuló magyar államnak a népesség és a lakásállomány összetételére vonatkozó adatigényeit – egyik első, és egyben igen jelentős feladata volt egy, az ország egész területére kiterjedő, teljes körű népszámlálás megszervezése, amely – mint, azóta minden magyarországi népszámlálás – magában foglalja a lakások számbavételét is. Az első magyar népszámlálás (1869) megszervezése anyagi okok és az osztrák területeken, párhuzamosan tartott számbavétel miatt 1869-re, illetve 1870-re tolodott ki. A népszámlálás eszmei időpontja 1869. december 31. éjfél volt, de a számbavételre 1870 januárjától került sor.²⁰

A második (1880), illetve a harmadik (1890) magyar népszámlálás módszertanának kialakításánál, valamint a számbavétel lebonyolításánál már a nemzetközi követelmények figyelembe vétele is fontos szerepet játszott. Megjegyezzük, hogy a magyar statisztika már jóformán a kezdetektől odafigyelt a nemzetközi módszertani sajátosságokra. Az 1890. évi népszámlálási program kialakításában részt vettek a Magyar Tudományos Akadémia szakemberei is. A népszámlálást elrendelő törvénynek megfelelően az adatfelvétel a lakhelyekre vonatkozó információkon túl kiterjedt a köz- és magánépületek összeírására is.

A negyedik népszámlálás (1900) is jelentős „nóvumot” tartalmazott. A magyar Országgyűlés 1897-ben elfogadta a hivatalos statisztikai szolgálatról szóló törvényt, amely

¹⁷ Az osztrák örökös tartományokban a 18. században már voltak „lélekszám-összeírások”, azonban „(...) a magyar nemesi előjogok között a megszámlálás alóli mentesség is szerepelvén, a nemesség hosszú időn keresztül megakadályozza, hogy vagyoni számbeli állapotról az uralkodó tájékozódhassék.” II. József viszont már nem tartotta tiszteletben ezeket az előjogokat, ezért 1784 és 1787 között Magyarországon is végbement az első statisztikai célú népszámlálás. DÁNYI DEZSŐ – DÁVID ZOLTÁN (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára – Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya. Budapest, 1960. 6. p.

¹⁸ Vö. KOVACSICS 1996, 422–423. pp.

¹⁹ Magyarországon már 1848-ban történt kísérlet egy statisztikai hivatal felállítására, de a hivatal az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején kénytelen volt beszüntetni a működését. Az osztrák önkény (1849–1867) idején fel sem merülhetett az önálló magyar statisztikai szolgálat, illetve hivatal felállítása.

²⁰ Vö. RÓZSA GÁBOR: *A hivatalos magyar népszámlálások és más nagy népesség-összeírások, 1870–2016 – I. rész (1870–1949)*. In: Hüttl Antónia (főszerk.): *Statisztikai Szemle*. 95. évfolyam. 11–12. szám. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 2017. 1160–1161. pp., 1165. pp.

a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatalt jelentős önállósággal ruházta fel. Az adatfelvétel minőségét javító tényező volt a számlálóbiztosok képzésének a bevezetése, és ösztönzőleg hathatott az összeírók díjazása is, amit ekkor alkalmaztak először.

Az ötödik, a korszak utolsó számbavétele, az 1910-ben végrehajtott népszámlálás adatai iránt is fokozott igény mutatkozott szakmai körökben, amit az évtized negatív jelenségei okoztak. Az egyre feszültebb nemzetközi és hazai politikai légkör, valamint a kedvezőtlen demográfiai jelenségek (születésszám visszaesése, kivándorlási hullám), a gazdasági fejlődés megtorpanása miatt az adatfelhasználók egyaránt új, friss adatokat igényeltek. Megemlítjük, hogy az első világháborút lezáró béketárgyalásoknál, Magyarország területi kérdéseire a nagyhatalmak az 1910. évi magyar népszámlálás adatait rendelték el alkalmazni. A gyakorlatban viszont vajmi kevés szerepe volt az új államhatárok meghúzásában.

Az 1910. évi magyar népszámlálás vonatkozásában szükséges szólnunk az ún. „Teleki-féle vörös térképről” (Carte Rouge). A sokak számára közismert térkép „(...) Magyarország etnikai viszonyait mutatta be (nevét onnan kapta, hogy a magyarság vörös színnel volt rajta jelölve), újdonsága pedig abban rejlett, hogy a nemzetiségek szerinti népességeloszlást a világon elsőként a népsűrűség figyelembe vételével ábrázolta.”²¹

A pontosság igényével jegyezzük meg, hogy az 1918 őszén, a magyar külügyminisztérium felkérésére elkészített térkép, bár valóban a különféle nemzetiségek területi elhelyezkedésére helyezte a hangsúlyt, de az nem a nemzetiségi, hanem az 1910. évi népszámlálás anyanyelvi adatain, valamint a népsűrűségi adatokon alapult. (A nemzetiség konkrét kérdése először csak az 1941. évi magyar népszámlálás kérdőívein szerepelt.)²²

A „névadó”, Teleki Pál (1879–1941), földrajztudós, az MTA tagja és közel félszáz munkatársa nem csak egy, hanem több, a történelmi Magyarország gazdasági, földrajzi, etc. viszonyait bemutató térképet készített. A tudományos alapokon nyugvó munkát, rövid idő leforgása alatt, kaotikus politikai és pénzügyi-gazdasági viszonyok közepette, ráadásul a „kisantant államainak” területszerzései, valamint az ország népességét tizedelő spanyolnátha járvány mellett vitelezték ki. A sok elismerést és – főképp a velünk szembenálló országok képviselői [románok, „csehszlovákok” és délszlávok] részéről – több kritikát kapott vörös térkép és „társai” érdemileg nem befolyásolták a trianoni békeszerződés rendelkezéseit. Ráadásul a tudományos alapokon nyugvó térképek a második világháború után, a kommunista hatalomátvételt követően, az új rendszer számára tiltólistás alkotásnak minősültek, mint az irredentizmus és a sovinizmus jelképei.

Habár közvetlenül nem tartozik a vizsgált korszakunkhoz, a teljesség igényével megemlítjük, hogy az 1920. évi népszámlálás eredményeire nemcsak a népesség és a lakásállomány számának és összetételének az alakulása miatt volt szükség, hanem az első világháborús veszteségek pontos felmérése miatt is. Az adatok feldolgozását azonban jelentősen befolyásolták a szűkös anyagi lehetőségek. Ráadásul nem teljesülhetett a népszámlálás egyik alapelve, az általánosság, a teljesség sem. Ennek oka, hogy a történelmi Baranya vármegye, Pécs központtal egészen 1921 novemberéig jugoszláv ellenőrzés alatt állt,

²¹ A „vörös térkép” árnyékában. 2014. június 4. Múlt-kor Történelmi Magazin: https://mult-kor.hu/20140604_ (Leoltás ideje: 2023. május 18.)

²² CZIBULKA ZOLTÁN: *Nemzetiségeink és a statisztika*. In: Cholnoky Győző (szerk.): *Kisebbségkutatás*. 6. évfolyam. 1. szám. Hatodik Síp Alapítvány. Budapest, 1997. 18. p.

ezért csak ezt követően lehetett számba venni az ott élő népességet. Hasonló problémák álltak fenn Szeged külterületének egy része, illetve három északnyugat-magyarországi település vonatkozásában is. Az 1920. évi adatfelvétel érdekessége, hogy ekkor alkalmaztak először számlálóbiztosnak – „megfelelő műveltségű” – nőket.²³ Az 1920. évi népszámlálás „kitekintésként” azért is tölt be jelentős szerepet, mert bizonyos a dualizmus korának alkonyán végbement eseményekről közölt adatokat. Erre az egyik legjobb példa az első világháború (1914–1918) embervesztésege.

A korszak forrásai tekintetében nem csak a népszámlálásokat emelhetjük ki, hanem a hivatalos statisztikai szolgálat létrehozása után nem sokkal megindulhattak a népmozgalmi adatgyűjtések is. Az előbbieken említett adatgyűjtések alapvetően a közvetlen (élveszületések, halálozások) és közvetett (házasságkötések, válások) természetes népmozgalmak számbavételére és vizsgálatára törekedtek.

Magyarországon 1827 óta gyűjtötték a törvényhatóságok az egyházi anyakönyvek adatait. Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1876-ban szervezte meg a természetes népmozgalmakkal kapcsolatos adatgyűjtést. Hazánkban a kötelező állami anyakönyvezést – az 1894. évi XXXIII. tc. értelmében – 1895. október 1-jei hatállyal vezették be. Ettől kezdve a mai Központi Statisztikai Hivatal, illetve „királyi elődje” népmozgalmi adatgyűjtéseinek és feldolgozásának az állami anyakönyv az alapja. Megjegyezzük, hogy a népmozgalmi folyamatok vizsgálata napjainkban is hatalmas jelentőséggel bír. A teljesség igényével tesszük hozzá, hogy a statisztikai hivatal idővel egyre több adatgyűjtést és elemzést végzett, mi – területi okok miatt is – csak a témánk szempontjából a legfontosabbakat, a lakossági célú adatgyűjtéseket emeltük ki.

III. A dualizmus népszámlálásainak kérdésköréről általánosságban

Az előbbieken már utaltunk arra, hogy a népszámlálásoknál általánosságban több kérdésopontra keresik a választ. Számunkra alapvetően a demográfiai sajátosságok az érdekesek, de a dualizmus korának népszámlálásai vizsgáltak bizonyos területi (összeírás helye, etc.), gazdasági jellemzőket (foglalkozás, munkakör, foglalkozási viszony, hasznos háziállatok gazdasági aktivitás, etc.) és lakásstatisztikai sajátosságokat (helyiségek, valamint lakók száma, emeletek száma, rendeltetés, tulajdoni jelleg, etc.) is.²⁴

A demográfiai kérdések esetében természetesen kihagyhatatlan volt a népesség száma, illetve a két alapvető demográfiai sajátosság, a nem és életkor – pontosabban a születés időpontjának – vizsgálata. Emellett általánosságban elmondható, hogy – 1869 és 1910 között – vizsgálták az állampolgárság, a családi állapot, a vallás, felekezet kérdését is. Az anyanyelvet, illetve az anyanyelveken kívül beszélt nyelve(ke)t csak 1880-tól vették számba. A fogyatékosokra 1869 és 1900 között, a tartós betegségekre csak 1880-ban és 1890-ben kérdeztek rá. Az iskolai végzettség tekintetében – 1869 és 1910 között –

²³ *A magyarországi népszámlálások története*. Népszámlálás 2011: https://www.ksh.hu/nepszamlalas/magyarorszag_i_nepszamlalasok_tortenete (Letöltés ideje: 2023. május 18.).

²⁴ Vö. RÓZSA 2017, 1161–1164. pp.

mindössze az írni és olvasni tudást vizsgálták, az iskolai végzettségre csak 1910-től kérdeztek rá. A termékenységgel kapcsolatos kérdések is csak később, 1920-tól, illetve 1930-tól jelennek meg a kérdőíveken.²⁵

Kiemeljük, hogy az 1869-től megindult népszámlálások jogi háttere is állandósult. Már az első népszámlálástól törvény rendelte, illetve rendeli el a statisztikai számbavételt. Emellett már a kezdetektől rendelkezés történt a kötelező és pontos adatszolgáltatás biztosítása érdekében. Az adatszolgáltatóként rendelkezésre nem állók, szándékosan hibás adatokat szolgáltatók, etc. szankciókra (pénzbírságra) számíthattak. Rendelkezés történt az adatfelvételek időtartamáról is, egyedül az első népszámlálásnál (1869) nem zárták le határozott időponttal az összeírás időszakát. A statisztikai számbavételt „(...) 1870. január 3-án kell kezdeni, és a teljes befejezésig folytatni kell.”²⁶ A következő népszámlálásoknál már az összeírás végének időpontját is meghatározták. Megjegyezzük, hogy már 1869-től rendelkeztek a kérdőívekről, az adatszolgáltatás módjáról, illetve az összeírás menetéről is. Az első népszámlálási kiadványokra (1869, 1880) jellemző volt a kétnyelvűség, a magyar mellett a német nyelv is használatos volt. Egy szempontra hívnánk még fel a figyelmet, különösen az első népszámlálás (1869) idején mutatott jelentős eltérést az ország közigazgatása a későbbiekhez képest.

1. táblázat

A Magyar Szent Korona Országainak népességszáma (1869–1910)

Népszámlálás	Népesség száma (fő)	Ebből magyar anyanyelvű	
		Fő	%
1869. december 31. 24:00	15 509 455	Nincs adat.	Nincs adat.
1880. december 31. 24:00	15 642 102	6 206 872	39,7
1890. december 31. 24:00	17 349 398	7 426 730	42,8
1900. december 31. 24:00	19 254 559	8 742 301	45,4
1910. december 31. 24:00	20 886 487	10 050 575	48,1

Forrás²⁷

²⁵ Vö. RÓZSA 2017, 1161–1163. pp.

²⁶ RÓZSA 2017, 1165. p.

²⁷ *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos állapot kimutatásával együtt.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Nyomtatott az Athenaeum Nyomdájában. Pest, 1871. 66. p.; *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve.* II. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. Budapest, 1882. 414. p.; JEKELFALUSSY JÓZSEF (szerk.): *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. Budapest, 1892. 826. p.; *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként.* In: Magyar Statisztikai Közlemények. (Új sorozat.) 1. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. Budapest, 1902. 1., 5. pp.; *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* In: Magyar Statisztikai Közlemények. (Új sorozat.) 42. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat nyomása. Budapest, 1912. 1., 5. pp. (A továbbiakban: 1910. évi népszámlálás).

IV. Az ország és a magyarság népességszámának alakulásáról röviden

Az előbbi táblázatból kiolvasható, hogy a Magyar Szent Korona országainak népességszáma 1869 és 1910 között jelentős növekedést mutatott. Emellett, habár csak relatív többséget képzett, de a magyar anyanyelvűek száma is jelentősen emelkedett. Megjegyezzük, hogy kedvezőbb értékeket kaphatunk a magyarságra nézve, ha nem Horvát-Szlavonországgal, hanem anélkül nézzük az anyanyelvi adatokat. Ebben a tekintetben, 1910-re, a magyar anyanyelvűek már 50%-ot meghaladó – 54,5%-os – többséget képeztek a Magyar Királyság területén.²⁸

Mind az ország, mind a magyarság népességszámának gyarapodásában a természetes szaporodás játszotta a vezető szerepet. Ahogy Ujlaky István történész fogalmazott: „Az ország lakossága 1851–1880 között évente kb. 7 ezrelékkal, 1880 és 1914 között évi átlagban kerekén 11 ezrelékkal nőtt. Magyarországot Nyugat-Európához képest csaknem egy évszázados késéssel érte el a demográfiai robbanás. A népességnövekedés szakaszai nálunk összetorlódtak – a demográfiai forradalom rövidebb ideig tartott és kevésbé volt intenzív, mint Németországban, Angliában vagy másutt.”²⁹ Nem volt elhanyagolható szempont az sem, hogy a nők nagyobb arányban és hamarabb kötöttek házasságot, illetve minden korcsoportban kisebb volt a hajadonok aránya.³⁰

A magyarság számának és arányának növekedése három alapvető szempontra vezethető vissza. Egyfelől a magyarság természetes szaporodása az ország „népei” között – évtizedekig – kedvezőbb értékeket mutatott. Csak az 1890-es évek második felében, az ún. „egykézés” miatt kezdtek el romlani az értékek. A magyarsággal együtt élő népcsoportok közül, elsősorban a szláv és román népesség körében, a magyaránnyű halandóság, elsősorban a csecsemő- és gyermekhalandóság volt megfigyelhető. A románság esetében, akárcsak a németeknél, az alacsonyabb termékenység és a kedvezőtlenebb születési arányszámok is problémát jelentettek. A természetes szaporodás tekintetében a magyarságot csak a szlovákság és a ruszinság múlta felül.³¹

Másfelől a magyarság kisebb arányban volt érintve a nagy kivándorlási hullám tekintetében, mint más népelemek, mint elsődlegesen a szlovákság és ruszinok. A külföldre, főképp az Egyesült Államok felé irányuló kivándorlási hullám főképp az ország szegényebb sorsú vidékeit, így például Magyarország – jobbára szlovákok és ruszinok által lakott – északkeleti területeit, vagyis – nagyjából – Kárpátalját, valamint a mai Szlovákia keleti részét érintette. Ács Zoltán szerint „(...) az 1899 és 1913 között kivándorlók csupán 29 százaléka volt magyar anyanyelvű. Amerikába a század végéig mintegy 80 százalékban szlovákok és kárpát-ukránok vándoroltak ki, elsősorban a sokgyermekes családok nehéz helyzete, másrészt lakóhelyeik elmaradott gazdasági fejlettsége miatt. [...] A magyarok kivándorlása csak századunk [20. század] első éveiben öltött nagy méreteket, de ekkor is csak a kivándorlók egyharmada került ki közülük.”³²

Az ún. „nagy háború” (1914–1918), vagyis az első világháború kitöréséig (1914) tartó kivándorlási hullám (≈1870–1913) alapvetően gazdasági, illetve szociális töltetű volt. A

²⁸ 1910. évi népszámlálás. 5–6. pp.

²⁹ UJLAKY ISTVÁN: „Nemzetankönyv”. Kráter Műhely Egyesület. Budapest, 1996. 74. p.

³⁰ UJLAKY 1996, 74. p.

³¹ Vö. ÁCS ZOLTÁN: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1986. 303–304. pp.

³² ÁCS 1986, 304. p.

történelmi Magyarország elmaradottabb, szegényebb sorsú régióiban a növekvő népesség „eltartása” nehézségekbe ütközött. A gazdasági nehézségeket, szociális, illetve társadalmi problémák is követték. A leginkább érintett törvényhatóságok – többek között – a „magyar Gascogne”, azaz Sáros vármegye volt, de a szomszédos jobbára szlovákok és cip-szerek (szepesi szászok) által lakott Szepes vármegye is osztozott az előbbi sorsában. A délen magyarok, a középső részén jobbára szlovákok és az északi részén többnyire ruszinok által lakott Zemplén vármegye is érzékeny veszteségeket könyvelhetett el. Utóbbi törvényhatóság 1914-ig kb. kilencvenezer lakosát veszítette el a kivándorlás miatt. A kivándorlási hullám idővel, jóformán az egész Felvidéket érintette, de többnyire a szlovákok által lakott vármegyéket sújtotta. Így az előbbieket mellett Árva, Liptó, Trencsén, Turóc vármegyéket. Jelentős veszteségeket szenvedtek el az „elegyesen” magyarok és szlovákok által lakott Nyitra, továbbá Gömör–Kis-hont, valamint Abaúj-Torna vármegyék is. Érdekes sajátosság, hogy az ugyancsak vegyes lakosságú Bars és Hont, valamint a jobbára magyar ajkú Komárom és Esztergom vármegyék kevésbé voltak érintve az „exodus” vonatkozásában. A kivándorlás Kárpátalja – főképp Bereg, Ugocsa és Ung vármegyék – népességét is megtizedelte. Az előbbi térségek mellett főképp a Partium, Dél-Erdély és a Székelyföld, a Bánság nyugati része (Temes és Torontál vármegyék), valamint a Duna-Tisza köze (Bács-Bodrog, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyék), végül a dunántúli Tolna, Veszprém és Vas vármegyék is érintve voltak a jelenség okán.³³

Összességében elmondható, hogy „(...) 1914-ig a Felvidékről 483.703, Erdélyből 226.547, az Alföldről 348.210, a Dunántúlról 136.116, Horvát-Szlavónországból 195.289 fő vándorolt ki; 1870–1913: összesen 1,8 millió magyar honpolgárunk vándorolt ki. 1905–07: összesen 528.045, a kivándorlás csúcsevében, 1907: kb. 210 ezer (USA-adat, magyar adat szerint 192.982) fő hagyta el Magyarországot. 1908–13: összesen 528.022 lélek távozott. A kivándoroltak kb. 2/3-a véglegesen letelepedett, kb. 400 ezren hazatértek.”³⁴ A dualizmust az utókor „boldog békeidőnek” tartja, holott a kivándorlás jelentős gazdasági és szociális problémák következménye volt.

Nem elhanyagolható szempont továbbá az asszimiláció sem. Amíg a tömbben élő nemzetiségek, így például az erdélyi románság és szászság, a kárpátaljai ruszinság, valamint a dél-magyarországi szerbség nem asszimilálódtak, addig a magyarsággal együtt élő népcsoportok már nagyobb hajlandóságot mutattak erre. Nem szabad elfelejtenünk, hogy főképp a magyarországi németek, valamint a zsidóság asszimilációja volt jelentős. Az asszimilációnak szociális, kulturális, gazdasági és egyéb összetevői voltak. Más aspektusból nézve az asszimiláció részben természetes, részben erőszakos volt. Ács Zoltán megjegyezte, hogy „(...) A zsidóságon kívül leggyorsabban a németek, a szlovákok, bunyevácok és sokácok, valamint a nyugat-magyarországi horvátok magyarosodtak. Egyrészt az azonos vallás, másrészt a hasonló történeti és kulturális hagyományok és a több évszázados együttélés hatása miatt.”³⁵ Kiemelendő, hogy a Felvidéken a szlovákság is tömböt alkotott, ott – magát az etnikai tömböt nézve – ugyancsak kevésbé volt erőteljes

³³ Vö. DIÓS ISTVÁN (főszerk.) – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. VI. kötet, Kaán-kiz.* Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest, 2001. 926–927. pp.

³⁴ DIÓS – VICZIÁN (VI. kötet) 2001, 926–928. pp.

³⁵ ÁCS 1986, 306. p.

az asszimiláció. A szlovákság esetében elsősorban a népességnövekedés, a nehéz természeti viszonyok és életkörülmények miatt, és ennek következményeként a nagyarányú városba áramlás esetében érhető tetten az asszimiláció.

Témánk kapcsán nem kerülhetjük meg a politikai, illetve erőszakos asszimilációt sem. A magyar nyelv térhódításának elősegítése, illetve a magyar nyelvű oktatás kötelező elrendelése miatt az 1879. évi XVIII. törvénycikk,³⁶ továbbá az 1891. évi XV. törvénycikk, a kisdédóvásról,³⁷ valamint az 1907. évi XXVII. törvénycikk – a nem állami elemi iskolák jogviszonyairól és a községi és felekezeti néptanítók járandóságairól szóló jogszabály – az ún. „Lex Apponyi”³⁸ sértette a nemzetiségek, főképp románok, szlovákok és szerbek jogait. Az említett jogszabályok megítélése – külön-külön is – a mai napig vitás. Az elsőként említett, 1879. évi rendelkezés a népiskolákban a magyar nyelv kötelező tárgyak közé történő felvételéről rendelkezett. A jogszabály nem célozta a nemzetiségek elnyomását, csak annyiról rendelkezett, hogy ők is ismerjék, illetve értsék az ország igazgatási nyelvét. Ennek ellenére a jogszabály hatalmas botrányt kavart. A következő kettő nyelvi rendelkezés viszont valóban „felemás” törvénycikk volt. Az 1891. évi például az óvodai foglalkozásban rendelte el a magyar nyelv használatát.³⁹ Mondanunk sem kell, hogy ezek ellen is felhorrantak a hazai nemzetiségek, illetve azok képviselői.

A magyar politikai vezetés számára az oktatás területét megcélzó erőszakos asszimiláció nem hozta meg a tőlük várt nagy reményeket. Erről a népszámlálások is „beszámoltak”. A magyar kormányok közül különösen a báró Bánffy Dezső (1843–1911) vezette, ún. „Bánffy-kormány” (1895–1899)⁴⁰ iskolapolitikája ellen hördültek fel a hazai nemzetiségek. Bánffy Dezsőről érdemes megjegyezni, hogy a Magyar Életrajzi Lexikon sem kendőzte el politikai szerepvállalásáról az igazságot, amikor az alábbiakat közölte: „*Bánffy Dezső, báró (Kolozsvár, 1843. okt. 28. – Bp., 1911. máj. 24.): miniszterelnök. A Szabad-
elvű Párt tagja. 1875-ben Belső-Szolnok, majd Szolnok-Doboka vm. főispánja, kíméletlenül elnyomta a nemzetiségi mozgalmakat és az ellenzéki pártokat. [...] Kormányzásának ideje a nemzetiségek erőszakos magyarosításáról, a munkás- és parasztmozgalmak brutális elfojtásáról és a parlamenti ellenzéknek különösen az 1896-i választásokon történő letörését eredményező intézkedéseiről nevezetes. Az általa alkalmazott nyílt erőszak tömegfelháborodást és az ellenzéki pártok támadását váltotta ki. A parlamenti obstrukció a kormányt törvényen kívüli (ex-lex) állapotba, Bánffy Dezsőt lemondásra kényszerítette.*”⁴¹ Bánffy Dezső a későbbiekben is aktív maradt, előbb főudvarmester lett, majd lemondva kinevezéséről, parlamenti képviselőként visszatérve élesen támadta a Tisza-kormányt.

³⁶ Vö. MÁRKUS REZSŐ (szerk.): *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Magyar Törvénytár 1879–1880. évi törvényzettek. Millenniumi Emlékiadás.* Franklin Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda – Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest, 1896. 85–87. pp.

³⁷ Vö. MÁRKUS REZSŐ (szerk.): *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Magyar Törvénytár 1889–1891. évi törvényzettek. Millenniumi Emlékiadás.* Franklin Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda. Budapest, 1897. 411–423. pp.

³⁸ Vö. DIÓS ISTVÁN (főszerk.) – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. VII. kötet (Kacs-lond).* Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest, 2002. 837–839. pp.

³⁹ ÁCS 1986, 278–280. pp.

⁴⁰ BÖLÖNY JÓZSEF: *Magyarország kormányai 1848–1992.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992. 76., 115–116. pp.

⁴¹ KENYERES ÁGNES (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon. Első kötet, A-K.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967. 103. p.

A Bánffy-kormány rendelkezései kétséget kizáróan nagy port kavartak, de a legellentmondásosabb rendelkezés, minden bizonnyal, az 1907-ben elfogadott – a gróf Apponyi Albert (1846–1933) politikus, miniszter, nagybirtokos, az MTA tagja után elnevezett – „Lex Apponyi” (1907. évi XXVII. törvénycikk) lehetett, amely a nem magyar nyelvű elemi iskolákban történő kötelező magyar nyelv oktatásáról rendelkezett. A teljesség igényével jegyezzük meg, hogy a Magyar Életrajzi Lexikon gróf Apponyi Albertől is kritikát mondott: „Nevéhez fűződik a nemzetiségek fokozott elnyomására irányuló iskolatörvény keresztülvitele.”⁴² A kritika ellenére megjegyezzük, hogy a kiváló nyelvtudásáról is közismert gróf Apponyi Albert korának egyik – nemzetközi téren is – legelismertebb politikusa volt. Magyarországon a „legnagyobb élő magyarként” tekintettek rá, az angol és az amerikai média pedig „*The Grand Old Man of Central Europe*” névvel illette.⁴³

Az asszimilációhoz kapcsolódóan megjegyezzük, hogy bizonyos rendelkezéseket az ésszerűség is indukált. Egy országban elvárható, hogy annak hivatalos, illetve igazgatási nyelvét ismerjék annak lakói. Ehhez kétség kívül társadalmi érdek is fűződik. A probléma a „vadhajtásoknál” jelentkezett, amelyek egyértelműen az erőszakos asszimilációt segítették elő. Sajnálatos módon a hazai nemzetiségi politikát külföldön is sokan bírálták, ami sokat ártott az ország megítélésének. Egyik ékes példa Björnstjerne Björnson (1832–1910), a híres norvég író, „(...) aki magyar uralkodó osztiályról is indulatos vezércikkeket írt nemzetiségi politikája miatt.”⁴⁴

V. Egy korszak és egy évezred „záróakkordja”: a trianoni békeszerződés (1920. június 4.)

Az előbbieken röviden szóltunk a korszak történeti demográfiai forrásairól, valamint sajátosságairól. Népesedéstörténeti szempontból a dualizmus korszakát – többek között – a magyarság és a vele élő nemzetiségek viszonyának alakulása is meghatározta. Az első világháborút követően, a népesedéstörténeti korszak „záróköveként” a magyarság egy társadalmi, demográfiai, gazdasági, etc. tragédiával szembesült: a trianoni békeszerződéssel. Sokan a nemzethalál, az „életképtelenség” víziójától tartottak. Paradox módon azonban „(...) az 1919–20-ban általános pesszimista prognózisokkal szemben, melyek az új Magyarország életképességéről szóltak, a magyar gazdaság viszonylag gyorsan és sikeresen alkalmazkodott az új feltételekhez. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem nemcsak elérte, hanem jelentősen meg is haladta az 1913-ast. Az egyik legmegalapozottabb számítás szerint az 1913-as egy főre jutó GNP 1913-ban – trianoni magyar területre vetítve – az európai átlag 69%-ának, 1929-ben pedig 74%-ának felelt meg.”⁴⁵ Ennek ellenére a békeszerződés gazdasági következményei meglehetősen súlyosak voltak.

⁴² KENYERES (Első kötet) 1967, 47. p.

⁴³ VAN DER WAAL VAN DIJK, BERT: *Albert Apponyi de Nagyappony (1846–1933)*. Contemporaries. Gustav-Mahler.eu: <https://web.archive.org/web/20190209124445/https://www.gustav-mahler.eu/index.php/personen-2/3452-albert-apponyi> (Letöltés ideje: 2023. május 23.).

⁴⁴ HEGEDŰS GÉZA: *Világirodalmi arcképcsarnok. Björnstjerne Björnson (1832–1910)*. Magyar Elektronikus Könyvtár – Országos Széchényi könyvtár: <https://mek.oszk.hu/01300/01391/html/vilag125.htm> (Letöltés ideje: 2023. május 25.).

⁴⁵ ROMSICS IGNÁC: *A trianoni békeszerződés*. Osiris Kiadó. Budapest, 2001. 235. p.

A legnagyobb – máig jelen lévő problémát – az ún. „határon túli magyarság”⁴⁶ keletkezése jelentette. A trianoni békeszerződés mellett, hogy az ország területének 67%-át elcsatolta, közel 3,2 millió magyar anyanyelvű személyt az ország új határain kívülre rekesztett, vagyis a történelmi Magyarország magyar lakosságának 30,2%-át.⁴⁷

A teljesség igényével jegyezzük meg, hogy a határon túli magyarság mellett meg kell különböztetnünk a Kárpát-medencén kívül élő magyarságot is, akik nagy – politikai, illetve gazdasági – „sorsfordulók” alkalmával szóródtak szét a világban.⁴⁸ Ez utóbbi kategóriába tartoznak – többek között – a nyugat-európai országokban, továbbá az Egyesült Államokban, Latin-Amerikában, Izraelben, etc. élő magyarság.

A trianoni békeszerződés aláírásáig a Magyar Szent Korona országainak területe 325 411 km² volt. A legnagyobb „alkotóelem”, a Magyar Királyság területe 282 849 km² kiterjedésű volt. A Magyar Királyság 63 vármegyét és 26 törvényhatósági jogú várost ölelt fel. A második alkotórész a Magyar Szent Korona országainak sorában Horvát-Szlavónország volt. Területe 42 541 km²-t tett ki. Területén nyolc vármegye és négy törvényhatósági jogú város helyezkedett el. A harmadik „közjogi alkotóelem” a „corpus separatum”,⁴⁹ vagyis „Fiume város és kerülete” volt. Ezt a 21 km² kiterjedésű, speciális jogállású közigazgatási egységet szokták a „laikusok” tévesen a 64. magyar vármegyének tekinteni.⁵⁰

A Magyar Királyság 282 849 km²-es területéből mindössze 92 833 km² maradt meg. A trianoni békediktátum tíz vármegyét hagyott megcsonkítatlanul. Ezek jórészt a Dunántúlon helyezkedtek el, úgymint Fejér, Somogy, Tolna és Veszprém vármegyék. Teljes egészében megmaradt az ország egykor legnagyobb közigazgatási egysége, a Duna-Tisza közének jelentős részét elfoglaló Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye is. A békeszerződés nem érintette az alföldi Békés, Hajdú és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék területét sem, akárcsak az északabbra fekvő, Borsod és Heves vármegyék térsége szintén Magyarország részei maradtak. Az előbbi törvényhatóságok mellett több vármegye területét is kisebb-nagyobb mértékben hagyta meg az említett „békeszerződés”. Egyes vármegyék „csak”

⁴⁶ „Határon túli magyaroknak nevezzük azokat a magukat magyarnak valló személyeket, akik Magyarország államhatárain kívül, de a Kárpát-medencén belül, a történelmi Magyarország egykori, elcsatolt területein élnek. Ide tartoznak a környező országokban élő magyarok, akik 1920. június 4-én, a trianoni békediktátum értelmében kerültek a határainkon túlra.” GYÉMÁNT RICHÁRD: *Magyarok államhatárainkon túl*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2010. 12. p.

⁴⁷ 85 éve írták alá a trianoni békeszerződést. 2005. június 4. Múlt-kor Történelmi Magazin: <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=9982> (Letöltés ideje: 2023. május 25.)

⁴⁸ Vö. GYÉMÁNT RICHÁRD: *A határon túli magyarság demográfiai sajátosságai*. In: KARDOS LILI (szerk.): *Demográfia: kockázatok és perspektívák Európa szívében*. Az Európa-Tanulmányok Központ Füzetei. 5. füzet. Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 2012. 31-45. pp.

⁴⁹ Utalás Mária Terézia magyar királynő (1740–1780) 1779. április 23-án kelt rendeletére, amelyben az Adriai-tenger partján fekvő Fiume városát „különálló testrészként” Magyarországhoz csatolta. TARJÁN M. TAMÁS: *1779. április 23., Mária Terézia Magyarországhoz csatolja Fiumét*. Rubiconline. Rubicon Történelmi Magazin: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1779_aprilis_23_maria_terezia_magyarorszaghoz_csatolja_fiumet/ (Letöltés ideje: 2023. május 25.).

⁵⁰ EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES: *Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai*. Különnyomat a „Magyar Statisztikai Szemle” 1928. (VI.) évfolyamából. Hornyánszky Viktor Részvénytársaság, Magyar Királyi Udvari Könyvnyomda, Budapest, 1928. 5. p.; Vö. GERŐ ANDRÁS: *Nagyság és dicsőség bűvkörében*. In: Rácz Árpád (főszerk.): *Rubicon Történelmi Magazin*. VI. évfolyam. 1-2. szám. Rubicon-Ház Bt. Budapest, 1996. 31–34. pp.

egy-egy települést veszítettek, így Csanád, (4), Csongrád (1), Szabolcs (3), de bizonyos törvényhatóságokból csak néhány település maradt meg. Utóbbira jó példa az „elegyesen” – magyarok, ruszinok és szlovákok által – lakott Ung vármegye, amelyből csak Záhony és a szomszédos Győröcske települések maradtak az anyaország részei. Néhány vármegyét (Szatmár, Torontál, Vas) nem vett el teljesen, illetve nem kettő, hanem három részre szakított a „békedöntés”.

A törvényhatósági jogú városaink közül tizenegy maradt az anyaországnál, ezek: Baja, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged, Székesfehérvár és a székes főváros, Budapest. Komárom vármegye egykori székhelyének, Komárom törvényhatósági jogú városnak csak egy töredéke – a külváros a három erőddel – maradt Magyarország területe, a belváros, a várral Csehszlovákiához került.⁵¹

1. Veszteségek – történeti demográfiai szempontból

Kevesek számára ismert, hogy a dualizmus korabeli népszámlálásoknál, főképp a korszak második felében Magyarország területét területi statisztikai szempontból is részekre osztották. Ennek fényében az egyes vármegyét és törvényhatósági jogú városokat nagyobb „statisztikai régiókhoz” sorolták. A következőkben a trianoni békeszerződés területi és demográfiai veszteségeit tekintjük át területi statisztikai bontásban, az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak tükrében.

1. 1. A Duna jobb partjának vármegyéi és törvényhatósági jogú városai

A Duna jobb partjának országrésze 11 vármegyét, további öt törvényhatósági jogú várost foglalt magába. Területe 44 553 km² volt, amelyből 36 195 km² (81,2%) maradt az anyaországnál. A trianoni békeszerződés nem érintette Fejér, Somogy, Tolna és Veszprém vármegyék, valamint Pécs, Székesfehérvár, Győr és – az 1921. évi soproni népszavazás eredményének köszönhetően – Sopron törvényhatósági jogú városok területét.

A hét járást és 358 település tömörítő Baranya vármegye elvesztette területének közel egynegyedét (22,4%). A törvényhatóság déli része (34 település, 1 143 km²), a Baranyaháromszög, más néven Drávaköz vagy Drávaszög a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság része lett. Az elcsatolt területen a magyarság relatív többséget (20 134 fő, 39,6%) képzett, a németiség, a szerbek és a horvátok mellett.⁵²

A három járást, illetve 85 községet számláló Győr vármegyétől a Csilizközben található hét települést csatolták Csehszlovákiához.⁵³ Az elcsatolt 83 km²-en az 1910. évi magyar népszámlálás szerint 4 895 fő élt, akik közül 99,9% magyar anyanyelvű személy volt.

A négy járást, azon belül 91 községet felölelő Komárom vármegye területének közel felét, 48,7%-át (1 364 km²) veszítette el. A Csallóközi járás 24 községe, valamint az Udvardi járás ugyancsak 24 települése került határainkon túlra. Az előbbi járás területén a

⁵¹ EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES 1928, 16. p.

⁵² Vö. DIÓS ISTVÁN (főszerk.) – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. I. kötet, A-Bor*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentzség Könyvkiadója. Budapest, 1993. 605. p.; 1910. évi népszámlálás. 2–13. pp.

⁵³ Vö. DIÓS ISTVÁN (főszerk.) – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. IV. kötet, Gas-Hom*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentzség Könyvkiadója. Budapest, 1998. 352. p.; 1910. évi népszámlálás. 18–21. pp.

népesség 99,7%-a, az utóbbi területén a népesség 92,8%-a volt magyar anyanyelvű. Az elcsatolt 48 település közül csak két, az Udvardi járáshoz tartozó település volt szlovák többségű falu. Jókai Mór szülővárosa, egykoron kereskedelméről, valamint az erődjeiről és váráról híres Komárom (Komarno) törvényhatósági jogú várost a trianoni békeszerződés kettévágta, nagyobbik része, a történelmi belváros és a vár (28 km²) Csehszlovákiához került. Kisebbik része (4 km²) – a külváros a három egykori erőddel –, Magyarországnál maradt.⁵⁴

Az egyedüli német többségű vármegyénknek, a három járást, illetve 57 községet számláló Moson vármegye területének 57,7%-a (1 087 km²) került Ausztriához. A Magyaróvári járás kettő települést, a Rajkai járás hét falut veszített.⁵⁵ A Nezsideri járás teljes egészében Ausztriához került. Az elcsatolt 28 település közül három volt horvát, valamint egy magyar többségű település. A többi 24 német anyanyelvi többségű falunak számított, de néhány jelentősebb számú horvát közösségnek is otthont adott. Az egyedüli elcsatolt, magyar többségű falu, az Alsó-Ausztriával határos vasúti határállomás, Királyhida (Bruckneudorf) volt, amely napjainkban Bruck an der Leitha település része.

A hét járást, illetve 230 községet, továbbá két rendezett tanácsú várost számláló Sopron vármegye területének 42,9%-át (1 341 km²) elveszítette. A trianoni békeszerződés a három magyar többségű járás – a Csepregi, a Csornai és a Kapuvári járások – területét az anyaországnál hagyta. A jobbára németek, kisebb számban horvátok által lakott Felsőpulyai, Kismartoni és Nagymartoni járások teljes egészében Ausztriához kerültek, akárcsak a Soproni járás helységeinek többsége. A veszteség 102 település, amelyek közül csak a Felsőpulyai járás központja, Felsőpulya (Oberpullendorf) és a vele szorosan egybeépült Középpulya (Mittelpullendorf) volt magyar többségű település. A két német többségű rendezett tanácsú város, Kismarton (Eisenstadt) és Ruszt (Rust) ugyancsak Ausztria része lett.⁵⁶ A német többségű Sopron törvényhatósági jogú város nyolc, környékbeli településsel az 1921. december 14–16 között tartott népszavazás értelmében – az anyaország része maradhatott.⁵⁷ A sikeres népszavazás eredményeként nyerte el Sopron a „Civitas Fidelissima”, a „Hűség városa” címet. Ennek emlékére Magyarországon december 14-ét 2001 óta a „hűség napjának” tartják.⁵⁸

A nyolc járást, illetve 612 községet, valamint két rendezett tanácsú várost – Kőszéget és a vármegye székhelyét, Szombathelyet – számláló Vas vármegyét három részre osztották. Kisebbik része (611 km²), a Muraszombati járás (114 település) 111 községe és

⁵⁴ Vö. EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 16. p.; 1910. évi népszámlálás. 20–25. pp.

⁵⁵ A második világháborút lezáró 1947. évi párizsi békeszerződés további, egykor a Rajkai járáshoz tartozó települést csatolt Csehszlovákiához, a korábban jobbára horvátok által lakott Dunacsúnt (Čunovo) és Horvátjárfalut (Jarovce), valamint a kettő között elhelyezkedő, egykoron németek által lakott Oroszvár (Rusovce). Ezzel az egykori vármegye területe három részre szakadt.

⁵⁶ Vö. EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 15., 35–36. pp.; 1910. évi népszámlálás. 38–47. pp.

⁵⁷ Az érintett nyolc település közül hat (Ágfalva, Balf, Fertőboz, Fertőrákos, Harka és Sopronbánfalva) volt német, egy (Kópháza) horvát és egy – a Széchenyi család után elhíresült Nagycenk – magyar anyanyelvűek által lakott falunak számított. A nyolc falu közül csak Fertőboz, Kópháza és Nagycenk szavazott Magyarországon mellett. *Így lett Sopron a leghűségesebb város.* 2015. december 14. Múlt-kor Történelmi Magazin: <http://mult-kor.hu/igy-lett-sopron-a-leghusegesebb-varos-20151214> (Letöltés ideje: 2023. május 30.).

⁵⁸ *Jeles napok.* Országos Széchenyi Könyvtár: http://jelesnapok.oszk.hu/prod/unnep/a_huseg_napja_magyarorszagon (Letöltés ideje: 2023. május 30.).

további 11 település a Szentgotthárdi járástól a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság része lett. Ezek közül nyolc falu volt magyar többségű, a többi jórészt vendek (szlovénok) által lakott községnek számított. Ausztria 1 583 km²-t szerzett Vas vármegye területéből. A Felsőőri járás (60 település) egészében, a Németújvári járás (51 település) – Nemesmedves kivételével – nyugati szomszédunkhoz került. A Körmenyi járástól (55 település) öt település, a Kőszegi járástól (53 település) 36 település, továbbá a Szentgotthárdi járástól (80 település) 33 település, valamint a Szombathelyi járástól (65 település) 11 település, tehát összesen 195 település lett Ausztria része. A trianoni békeszerződés rendelkezései csak a Celldömölki (39 település) és a Sárvári járások (45 település) területét nem érintették. Az osztrák területhez csatolt 195 település közül Felsőőr (Oberwart), Alsóőr (Unterwart), valamint Órisziget (Siget in der Wart) volt magyar többségű község.⁵⁹ Magyarországnál maradt a vármegye területének 59,9%-a (3 280 km²), amely 295 települést takart, valamint Kőszeg és a vármegye székhelyének számító Szombathely városát.⁶⁰

A Vas vármegye mellett az un. „aprófalvak” térségeként ismert, 13 járást, illetve 557 települést, valamint két rendezett tanácsú várost – Nagykanizsát és Zalaegerszeget – felölelő Zala vármegyét szintén „megcsonkították”. A vármegye területének 18,6%-a (1 118 km²) került a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz.

A Balatonfüredi (26 település), a Keszthelyi (26 település), a Novai (49 település), a Pacsai (34 település), a Sümegi (32 település), a Tapolcai (35 település), a Zalaegerszegi (58 település) és a Zalaszentgróti (27 település) járások területét nem érintette a trianoni békeszerződés. Ezekben a járásokban többnyire magyar anyanyelvűek éltek. Egyéb nemzetiségűek közül főképp a németek voltak jelen, de ők sem képviseltek számottevő közösséget. Az említett járások mellett a két rendezett tanácsú város – Nagykanizsa és vármegye székhelye, Zalaegerszeg – is az anyaország része maradhatott. A Muraköz területén található két járás, a Csáktornyai (71 település) és Perlaki (33 település) ellenben teljes egészében elveszett. A 104 település közül csak a Csáktornyai járás székhelye, a Zrínyiek egykori fészke, Csáktornya (Čakovec) volt magyar többségű, a többi település jobbra horvát anyanyelvűek által lakott volt.⁶¹ A 49 települést számláló Letenyi járástól a magyarok lakta Pince (Pince), valamint a 39 települést tömörítő Nagykanizsai járástól az horvát többségű, de jelentősebb magyarsággal rendelkező Légrad (Legrad) került a délszláv államhoz. Az Alsólendvai járás 78 települése közül 47 települést csatoltak a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz. Ezek közül 17 település számított magyar többségűnek, a több jobbra vendek (szlovénok) által lakott település volt. A történelmi Zala vármegye 559 települése közül összesen 153 település került határainkon túlra.⁶²

⁵⁹ Vö. VENDE ALADÁR ET AL.: *Vas vármegye községei*. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye. Országos Monográfiai Társaság*. Budapest, 1898. 17., 33., 79., 360-379. pp.; 1910. évi népszámlálás. 50-71. pp.

⁶⁰ DIÓS ISTVÁN (főszerk.) – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. XIV. kötet, Titel-Veszék*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest, 2009. 352. p.; 1910. évi népszámlálás. 827-828. pp.

⁶¹ Vö. 1910. évi népszámlálás. 78-97. pp.

⁶² Vö. DIÓS ISTVÁN (főszerk.) – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. XV. kötet, Veszp-Zs*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest, 2010. 469-470. pp.; 1910. évi népszámlálás. 78-97. pp.

2. táblázat

A Duna jobb partjának vármegyei és törvényhatósági jogú városai

Közjogi alkatrész, országrész, törvényhatóság	Magyar uralom alatt álló terület a trianoni béke		A béke következtében Magyarországtól elszakított területből jutott			
	előtt	után	összes terület	négyzetkilométer		
				Csehszlovákiának	Sz.H.Sz. államnak	Ausztriának
Baranya vármegye	5 106	3 963	1 143	–	1 143	–
Pécs t.jv.	71	71	–	–	–	–
Fejér vármegye	4 009	4 009	–	–	–	–
Székesfehérvár t.jv.	120	120	–	–	–	–
Győr vármegye	1 480	1 397	83	83	–	–
Győr t.jv.	54	54	–	–	–	–
Komárom vármegye	2 802	1 438	1 364	1 364	–	–
Komárom t.jv.	32	4	28	28	–	–
Moson vármegye	1 989	902	1 087	–	–	1 087
Somogy vármegye	6 675	6 675	–	–	–	–
Sopron vármegye	3 127	1 786	1 341	–	–	1 341
Sopron t.jv.	129	129	–	–	–	–
Tolna vármegye	3 537	3 537	–	–	–	–
Vas vármegye	5 474	3 280	2 194	–	611	1 583
Veszprém vármegye	3 953	3 953	–	–	–	–
Zala vármegye	5 995	4 877	1 118	–	1 118	–
Összesen	44 553	36 195	8 358	1 475	2 872	4 011

Forrás: EDELENYI-SZABÓ 1928, 15. p.

1. 2. A Duna bal partjának vármegyei és törvényhatósági jogú városai

A Duna bal partjának országrésze 11 vármegyét, illetve kettő törvényhatósági jogú várost foglalt magába. Területe 32 929 km² volt, amelyből mindössze 3 401 km² (10,3%) maradt az anyaországnál.

A történelmi Magyarország legészakabbi közigazgatási egysége, Árva vármegye volt. A négy járásra osztott, azon belül 96 községet tömörítő, jobbára szlovákok által lakott vármegye jórészt Csehszlovákiához került. Mindössze a Trsztenai járástól egy 389 km²-es terület – 14, nagyjából lefolyókat által lakott település – került Lengyelországhoz.⁶³ Árva vármegye magyar anyanyelvű lakossága – 1910-ben – mindössze 2 000 fő (2,54%) volt. A vármegye területén nem volt magyar többségű település.⁶⁴

⁶³ A Lengyelországhoz csatolt községek: Alsólipnica (Lipnica Wielka), Alsózubrica (Zubrycza Dolna), Bukovinapodszkle (Bukowina-Podszkle), Chizsne (Chyżne), Felsőlipnica (Lipnica Mała), Felsőzubrica (Zubrycza Górna), Harkabúz (Harkabuz), Hladovka (Hladovka), Jablonka (Jablonka), Oravka (Orawka), Pekelnik (Piekelnik), Podvilk (Podwilk), Szárnya (Podsarnie) és Szuahora (Suchá Hora) voltak. Azonban Lengyelország és Csehszlovákia között 1924-ben határkorrekcióra, kölcsönös területcserére került sor, ekkor Hladovka és Szuahora Csehszlovákia része lett, Lengyelország hegyi legelőkkal gazdagodott Alsólipnica környékén. EDELENYI-SZABÓ 1928, 16. p., SUTARSKI, KONRAD: *Szepes és Árva – történelmi szemmel*. In.: PAPP ENDRE (főszerk.): *Hitel*. 22. évfolyam. 6. szám. 2009. június. Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány. Budapest, 2009. 51. p.

⁶⁴ Vö. 1910. évi népszámlálás. 96–101. pp.

Bars vármegye teljes egészében Csehszlovákia része lett. Az öt járást, illetve 206 községet, valamint három rendezett tanácsú várost (Körmöcbánya (Kremnica), Léva (Levice) és Újbánya (Nová Baňa)) magába foglaló vármegye népességének 34,7%-a (62 022 fő) vallotta magát magyar anyanyelvűnek. A magyar-szlovák nyelvi határ keresztbe vágta a vármegye területét. A két déli járás, a Lévai (27 083 fő, 73,3%) és a Verebélyi járás (15 648 fő, 53,7%) magyar többségűnek számított, akárcsak Léva rendezett tanácsú város (8 752 fő, 90,5%). A három északabbra fekvő járásban a magyarság csak elenyésző kisebbséget képzett.

Az egykor arany és ezüst kitermeléséről híres két bányaváros,⁶⁵ a német többségű Körmöcbánya (1 501 fő, 33,2%) és a túlnyomórészt szlovák ajkú Újbánya (470 fő, 9,8%) rendezett tanácsú városok területén is éltek kisebb számban magyarok. Bars vármegye területén 56 magyar többségű település volt, ezek közül 35 a Lévai járás, 18 település pedig a Verebélyi járás területén feküdt, valamint kettő – a vármegye székhelye, Aranyosmarót (Zlaté Moravce), továbbá Barslédec (Ladice) – az Aranyosmaróti járásban.⁶⁶

A magyar ajkú Esztergom vármegye két járást és egy rendezett tanácsú várost ölelt fel. Esztergom rendezett tanácsú város, valamint a körülötte elterülő Esztergomi járás (23 község) Magyarország része maradt. Azonban a Párkányi járás 25 községe Csehszlovákiához került. A népesség 97,3%-a (36 075 fő) volt magyar anyanyelvű lakos. A települések közül csak egy, Kural (Kuralány) számított szlovák többségű falunak.⁶⁷

Hont vármegye szintén a magyar-szlovák nyelvi határ mentén feküdt. A vármegye hat járást, illetve 179 községet, egy rendezett tanácsú várost és egy törvényhatósági jogú várost számlált. A trianoni békeszerződés az Ipolysági járásból hét, a Szobi járásból nyolc, valamint a Vámosmikolai járásból négy települést hagyott az anyaországnál. Az elcsatolt vármegyei rész területén 72 magyar többségű község maradt. A Bati járás területén öt, az Ipolynyéki járás területén 23, az Ipolysági járás területén 22, a Szobi járás területén öt, valamint a Vámosmikolai járás területén 17 magyar többségű falu került határon túlra. Az északon, a többnyire szlovákok által lakott Korponai járás területén nem volt magyar többségű település, mint ahogy a nagy múlttal rendelkező, rendezett tanácsú város, Korpona (Krupina) is szlovák többségű helységnek számított.⁶⁸ A törvényhatósági jogú város, az egykoron ezüstkitermeléséről és bányaiipari iskolájáról nevezetes Selmec- és Bélabánya is bár szlovák anyanyelvi többséget mutatott (8 341 fő, 54,9%), de a magyarság jelentős kisebbséget képzett (6 340 fő, 41,8%). Az egykor németajkú bányavárosban már 1910-ben alig élt német anyanyelvű személy.⁶⁹

A szlovákság egyik fellegetvőjének számító Liptó vármegye négy járást, illetve 109 községet és egy rendezett tanácsú várost számlált. A vármegye területén nem volt magyar többségű település, a vármegye székhelye, Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš), valamint a rendezett tanácsú város, Rózsashegy (Ružomberok) is szlovák többségű település

⁶⁵ Vö. BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye*. Országos Monográfiai Társaság, Budapest, 1903. 90–254. pp.

⁶⁶ Vö. 1910. évi népszámlálás. 100–107. pp.

⁶⁷ Vö. 1910. évi népszámlálás. 108–109. pp.

⁶⁸ Vö. VIRTÉR FERENCZ: *Hont vármegye községei*. In: Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. város*. Országos Monográfiai Társaság, Budapest, 1906. 80–279. pp.; 1910. évi népszámlálás. 110–117. pp.

⁶⁹ Vö. 1910. évi népszámlálás. 116–117. pp.

volt. A vármegye területén mindössze 4 365 fő vallotta magát magyarnak, azaz a vármegye lakosságának mindössze 5%-a. A magyarság többsége Liptó vármegye székhelyén, Liptószentmiklóson, valamint Rózsahegyén, illetve a járási székhelyeken élt.

Nógrád vármegye szintén a magyar-szlovák nyelvi határ mentén fekvő törvényhatóság volt. A hét járást és egy rendezett tanácsú várost számláló Nógrád vármegye 262 településéből 122 helység került Csehszlovákiához, ezek közül 43 falu és a rendezett tanácsú város, Losonc (Lučenec) számított magyar többségűnek. Határainkon túlra került a két jeles író, Madách Imre (1823–1864) [Alsósztrégova/Dolná Strehová] és Mikszáth Kálmán (1847–1910) [Szklabonya/Sklabiná] jobbára szlovákok által lakott szülőfaluja is.⁷⁰

Nyitra vármegye teljes területe Csehszlovákiához került. A vármegye tizenkét járásra, illetve 417 községre és három rendezett tanácsú városra tagolódott. A magyar-szlovák nyelvi határ a vármegye déli részét érintette. Emellett a magyar fálvak – a Nyitra folyó mentén – a vármegye székhelyéig, Nyitráig (Nitra) és annak környékéig (Zoboralja) húzódtak fel. A vármegye 12 járása közül csak négy járásban voltak magyar többségű települések; az érsekújváriban hat, a galgóciban egy, a nyitraiban 22, valamint a vágsellyei-ben tíz település. A három rendezett tanácsú város közül Szokolca (Skalica) szlovák többségű (4 155 fő, 82,8%), Kassák Lajos (1887-1967) költő szülővárosa Érsekújvár (14 838 fő, 91,4%) és a vármegye székhelye, Nyitra (9 754 fő, 59,4%) ellenben magyar többségű városok voltak.⁷¹

Pozsony vármegyét a magyar-szlovák nyelvi határ ugyancsak kettévágta. A vármegye hét járásra, illetve 292 községre oszlott. Ehhez jött még a négy rendezett tanácsú város, valamint a vármegye székhelye, Pozsony (Bratislava) törvényhatósági jogú város. A magyarság a vármegye dél-délkeleti részén homogén többséget képzett. A Dunaszerdahelyi járás mind a 63 települése magyar többségű volt. A Galántai járásból 28, a Pozsonyiból egy, a Somorjaiából 48 és a Szenci járásból 15 község volt magyar többségű. A Malackai és a Nagyszombati járasokban nem volt magyar többségű helység, itt már a szlovákság alkotott többséget. A négy törvényhatósági jogú város – Bazin (Pezinok), Modor (Modra), Nagyszombat (Trnava) és Szentgyörgy (Svätý Jur) – szlovák többségűnek számított. Az egykori magyar koronázó város, Pozsony törvényhatósági jogú város, jelentős magyarsága (31 705 fő, 40,6%) ellenére megmaradt német többségű városnak (32 790 fő, 41,9%).⁷² A vármegyéből mindössze néhány település külterülete maradt Magyarországnál, a Duna folyam szigetvilágában.

A szlovák többségű Trencsén vármegye kilenc járásnak, illetve 372 községnek, valamint két rendezett tanácsú városnak adott otthont. A települések között nem volt magyar többségű község. A két rendezett tanácsú város, Csák Máté 13-14. századi tartományúr egykori fészke, Trencsén (Trenčín), a vármegye székhelye és Zsolna (Žilina) szlovák többségű városok voltak. A magyarság lélekszáma a vármegyében 13 204 fő (4,3%) volt, akiknek többsége a két városban, továbbá a járási székhelyeken élt. Trencsén vármegye teljes területe Csehszlovákia része lett.⁷³

⁷⁰ REISZIG EDE: *Nógrád vármegye községei*. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye. Országos Monográfiai Társaság. Budapest, 1911. 14., 85. pp. Vö. 1910. évi népszámlálás. 120–129. pp.

⁷¹ Vö. 1910. évi népszámlálás. 130–145. pp.

⁷² Vö. 1910. évi népszámlálás. 144–155. pp.

⁷³ EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 15., 40–41. pp.

A „turóci kerteskének” is hívott Turóc vármegye szintén szlovák többségű törvényhatóság volt. Székhelye a szlovák nemzet egyik „bölcsője”, Turócszentmárton (Martin) volt. A vármegye – ahonnan Kossuth Lajos (1802–1894) ősei is származtatták magukat – két járásra, illetve 94 községre osztatott. A vármegyében kettő település, a 16. században is fürdőjéről híres, Stubnyafürdő (Turčianske Teplice), valamint a kis népességszámú, Turócudivard (Dvorec) volt magyar többségű község. A magyarság lélekszáma a vármegye területén mindössze 5 560 fő volt (10%). Turóc vármegye teljes területe Csehszlovákia része lett.⁷⁴

A szlovák többségű Zólyom vármegye négy járásnak, ezen belül 124 községnek adott otthont, amelyek között nem volt magyar többségű település. A vármegyéhez tartozott még három rendezett tanácsú város, Hermann Ottó (1835–1914) magyar természetkutató szülővárosa, a szlovák többségű Breznóbánya (Brezno), továbbá – Balassi Bálint (1554–1594) költő szülővárosa – a magyar többségű Zólyom (Zvolen) (4 973 fő, 56,5%), valamint a vármegye székhelye, Besztercebánya (Banská Bystrica) (5 261 fő, 48,8%).⁷⁵ Zólyom vármegye teljes területe Csehszlovákia része lett.⁷⁶

3. táblázat

A Duna bal partjának vármegyéi és törvényhatósági jogú városai

Közigazgatási rész, ország- rész, törvényhatóság	Magyar uralom alatt álló terület a trianoni béke		A béke következtében Magyarországtól elszakított területből jutott		
	előtt	után	összes terület	négyzetkilométer	
				Csehszlovákiának	Lengyelországnak
Arva vármegye	2 019	–	2 019	1 630	389
Bars vármegye	2 724	–	2 724	2 724	–
Esztergom vármegye	1 077	532	545	545	–
Hont vármegye	2 545	459	2 086	2 086	–
Selmec- és Bélabánya t.jv.	88	–	88	88	–
Liptó vármegye	2 246	–	2 246	2 246	–
Nógrád vármegye	4 128	2 363	1 765	1 765	–
Nyitra vármegye	5 519	–	5 519	5 519	–
Pozsony vármegye	4 295	47	4 248	4 248	–
Pozsony t.jv.	75	–	75	75	–
Trencsén vármegye	4 456	–	4 456	4 456	–
Turóc vármegye	1 123	–	1 123	1 123	–
Zólyom vármegye	2 634	–	2 634	2 634	–
Összesen	32 929	3 401	29 528	29 139	389

Forrás: EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 15. p.

⁷⁴ EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 15., 41. pp

⁷⁵ Vö. 1910. évi népszámlálás. 172–177. pp.

⁷⁶ EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 15., 42–43. pp

1. 3. A Duna-Tisza közének vármegyei és törvényhatósági jogú városai

A Duna-Tisza közének országrésze öt vármegyét és további nyolc törvényhatósági jogú várost foglalt magába. Területe 36 111 km² volt, amelyből 27 305 km² (75,6%) maradt az anyaországnál. A trianoni békeszerződés rendelkezései nem érintették Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, továbbá Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéket, valamint Baja, Hódmezővásárhely, Kecskemét és Szeged törvényhatósági jogú városokat, és az ország székes fővárosát, Budapest területét sem. Kosztolányi Dezső (1885–1936) író, költő szülővárosa, az ország harmadik legnépesebb városa – Budapest és Szeged után – Szabadka (Subotica) azonban a délszláv állam része lett, de külterületének kisebb területe – a mai Tompa és Kelebia környéke – az anyaországnál maradt.⁷⁷

A legmagasabb aranykorona értékű földjeiről híres, történelmi Bács-Bodrog vármegye területének jelentős része a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság része lett. A 13 járást, illetve 126 községet, valamint két rendezett tanácsú várost és négy törvényhatósági jogú várost tömörítő egykori vármegye területének mindössze ötöde maradt az anyaországnál. Baja törvényhatósági jogú város, valamint a Bácsalmási és Bajai járások majdnem teljes területe Magyarországnál maradhatott. A Bácsalmási járás elveszítette az akkoriban magyar többségű Bajmokat (Bajmok), a Bajai járástól pedig a sokácok lakta Béreget (Bački Breg) csatolták el. Bajával együtt 24 település maradt az anyaország területén. Határon túlra 25 magyar többségű falu került, amelyek jó része az új határ, továbbá a Tisza folyó mentén, valamint a Nyugat-Bácskában szigetszerűen helyezkedtek el.⁷⁸

A rendezett tanácsú városok, a feltörekvő Magyarkanizsa (Kanjiža) (16 655 fő, 97,9%), illetve a történelmi Zenta (Senta) (27 221 fő, 91,8%) magyar többségűek voltak. Az elveszített törvényhatósági jogú városok közül csak Zombor (Sombor), a vármegye székhelye volt relatív szerb többségű (38,8%). Szabadka (55 587 fő, 58,8%) és Újvidék (Novi Sad) (13 343 fő, 39,7%) városok magyar többséggel rendelkeztek.⁷⁹

A tárgyilagosság kapcsán szükséges megjegyeznünk, hogy Zomborban a magyarság alig maradt el a szerbség mögött, emellett a településen jelentősebb számú német és bunyevác (horvát) anyanyelvi közösség is élt. Szabadka esetében ugyancsak hangsúlyozni kell, hogy nagyobb számú bunyevác (horvát), továbbá kisebb számú német és szerb közösség is élt. Újvidéken a szerbség a magyarsághoz viszonylag közelálló lélekszámban volt jelen. Emellett a Mária Terézia magyar királynő (1740–1780) által elnevezett⁸⁰ városban jelentősebb német és kisebb számú szlovák közösség is élt.⁸¹

⁷⁷ EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 15., 22–23. pp.

⁷⁸ Megjegyezzük, hogy akkoriban – a trianoni békeszerződés aláírását megelőzően – még nem számítottak önálló településnek a külterületekből, illetve pusztákból önállósult magyar többségű falvak Szabadka, Bácskopolya, Magyarkanizsa, illetve Zenta környékén.

⁷⁹ Vö. 1910. évi népszámlálás. 176–183. pp.

⁸⁰ „Mária Terézia sajátkezűleg azt írta a kir. kancellária fölterjesztésére: „*nominatur neoplanta*” (Nevezetesség Újvidéknek.)” ÉRDUJHELYI MENYHÉRT – MARCEKOVICH IMRE – PROFUMA RÓBERT: *Újvidék*. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyei és városai. Bács-Bodrog vármegye. I. kötet. Országos Monográfiai Társaság, Budapest, 1909. 245. p.

⁸¹ Vö. 1910. évi népszámlálás. 182–183. pp.

Bács-Bodrog vármegye vonatkozásában további súlyos veszteséget jelentett, hogy nemcsak a történelmi Magyarország, hanem talán kijelenthetjük, az európai kontinens legjobb minőségű, termőföldjeit veszítettük el.

Kevesek számára ismert tény, hogy a magyarok lakta Csongrád vármegyét is megcsonkították Trianonban. A Szegedhez ezer szállal kötődő, Csongrád vármegye Tiszáninneni járásához tartozó magyarok lakta Horgos (Horgoš) (7 975 fő, 99,2%) a délszláv államhoz került. Szeged főutcáját, a Kárász utcát, a Horgoson egykor – napjainkban rossz állapotban lévő – kastéllyal is büszkélkedő Kárász családról nevezték el.⁸²

4. táblázat

A Duna-Tisza közének vármegyéi és törvényhatósági jogú városai

Közigazgatási rész, országrész, törvényhatóság	Magyar uralom alatt álló terület a trianoni béke		A béke következtében Magyarországtól elszakított	
	előtt	után	összes terület	területből jutott
				Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak
négyzetkilométer				
Bács-Bodrog vármegye	8 834	1 547	7 287	7 287
Baja t.j.v.	87	87	–	–
Szabadka t.j.v.	974	81	893	893
Újvidék t.j.v.	159	–	159	159
Zombor t.j.v.	308	–	308	308
Csongrád vármegye	1 992	1 885	107	107
Hódmezővásárhely t.j.v.	761	761	–	–
Szeged t.j.v.	816	764	52	52
Heves vármegye	3 761	3 761	–	–
Jász-Nagykun-Szolnok vármegye	5 251	5 251	–	–
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	12 034	12 034	–	–
Budapest székes főváros	194	194	–	–
Kecskemét t.j.v.	940	940	–	–
Összesen	36 111	27 305	8 806	8 806

Forrás: EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 15. p.

1. 4. A Tisza jobb partjának vármegyéi és törvényhatósági jogú városai

A Tisza jobb partjának országrésze nyolc vármegyét és kettő törvényhatósági jogú várost foglalt magába. A térség területe 31 829 km² volt, amelyből mindössze 7 869 km² (24,7%) maradt az anyaországnál. Egyedül a történelmi Borsod vármegyét és annak székhelyét, Miskolc törvényhatósági jogú várost nem érintette változás.⁸³

⁸² GYÉMÁNT 2017, 82. p.; Vö. BUDAY LÁSZLÓ: *A megcsonkított Magyarország*. Pantheon Irodalmi Intézet Rt. Budapest, 1921. 8. p.

⁸³ EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 15. p

A történelmi Abauj-Torna vármegyét a „békediktátum” szabályosan kettévágta, nagyobb fele Magyarországnál maradt. A hat járást, illetve 261 községet, valamint egy törvényhatósági jogú várost felölélő vármegye 123 települését veszítette el, amelyek közül 58 magyar többségű volt az 1910. évi magyar népszámlálás szerint. A vármegye elvesztette továbbá székhelyét, a „Rákócziak városát”, Kassát (Košice) is. Kassa törvényhatósági jogú város népességének 75,4%-a (33 350 fő) volt 1910-ben magyar anyanyelvű személy.⁸⁴

Bereg vármegye hét járásra, illetve 244 községre tagolódott, valamint két rendezett tanácsú város is a vármegye része volt. A falvak közül mindössze 25 település maradt az anyaországnál. Az elcsatolt települések közül 48 falu volt magyar többségű község. A vármegye székhelye, Beregszász (Berehove) 96,1%-ban (12 432 fő), az erődjéről híres Munkács (Mukacseve) pedig 73,4%-a (12 686 fő) volt magyar többségű.⁸⁵

Gömör és Kis-Hont vármegye nyolc járásra (275 település) és öt rendezett tanácsú városra tagolódott. Az elcsatolt 255 község közül 131 magyar többségű volt. Az egykori bányaváros, Rozsnyó (Rožňava) és a vármegye székhelye, Rimaszombat (Rimavská Sobota) ugyanúgy határainkon kívül rekedt, akárcsak az akkor ugyancsak magyar többséget mutató Dobsina (Dobšiná), Jolsva (Jelšava) és Nagyrőce (Revúca).⁸⁶

A jobbára szlovákok által lakott, korábban jelentős Rákóczi birtokoknak otthont adó Sáros vármegye hét járásra, illetve 376 községre, valamint három rendezett tanácsú városra tagolódott. A teljes vármegyét Csehszlovákiához csatolták. A falvak között nem volt magyar többségű település, de néhány településen jelentősebb számban éltek magyarok. A rendezett tanácsú városok közül Bártfa (Bardejov) és Kisszeben (Sabinov) szlovák többségű volt, jelentősebb magyar kisebbséggel. Egyedül a vármegye székhelye, Eperjes (Prešov) rendezett tanácsú város volt relatív magyar többségű település (7 976 fő, 48,9%).

Az inkább szlovákok és szepesi szászok által lakott Szepes vármegye nyolc járásra, illetve 206 községre, valamint további kilenc rendezett tanácsú városra oszlott. A magyarság csak egy faluban, Korompán (Krompachy) volt többségében. A rendezett tanácsú városok közül Gölnicbánya (Gelnica), Késmárk (Kežmarok) és Poprád (Poprad) német, Igló (Spišská Nová Ves), Leibic (Lubica), Szepesbéla (Spišská Belá), Szepesolaszi (Spišské Vlachy), Szepesváralja (Spišské Podhradie), valamint a vármegye székhelye, a „fekete város”, Lőcse (Levoča) szlovák többségű településnek számított. A városokban jelentősebb számú magyar is élt. A vármegye területéből 195 km² (13 falu) Lengyelország része lett, nagyobb hányada viszont Csehszlovákiához került.⁸⁷

A jobbára ruszinok és szlovákok, valamint kisebb részben magyarok által lakott Ung vármegyéből 16 km² (Győröcske, Záhony) maradt meg. Ung vármegye hat járásra, illetve 207 községre, valamint egy rendezett tanácsú városra, Ungvárra (Uzshorod) oszlott. Az elcsatolt 205 községből 52 számított magyar többségűnek. Ung vármegye székhelye, Ungvár magyar többségű (13 590 fő, 80,3%) rendezett tanácsú város volt.

Az északon szlovákok és ruszinok, a déli részén pedig magyarok által lakott Zemplén vármegye területének nagyobb hányada Csehszlovákiához került. Zemplén vármegye 12

⁸⁴ Vö. 1910. évi népszámlálás. 208–209. pp.

⁸⁵ Vö. 1910. évi népszámlálás. 208–217. pp.

⁸⁶ Vö. 1910. évi népszámlálás. 224–233. pp.

⁸⁷ EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 15., 38. pp.

járásra, illetve 449 községre és egy rendezett tanácsú városra, Sátoraljaújhelyre osztott. A trianoni békediktátum 75 községet és a vármegye székhelyét, Sátoraljaújhelyt hagyta meg.⁸⁸ Az elcsatolt 374 falu közül 69 település volt magyar többségű.

5. táblázat

A Tisza jobb partjának vármegyei és törvényhatósági jogú városai

Közigazgatási rész, ország- rész, törvényhatóság	Magyar uralom alatt álló terület a trianoni béke		A béke következtében Magyarországtól elszakított		
	előtt	után	összes te- rület	területből jutott	
				Csehszlovákiának	Lengyelországnak
négyzetkilométer					
Abaúj-Toma vármegye	3 223	1 672	1 551	1 551	–
Kassa tjv.	94	–	94	94	–
Bereg vármegye	3 786	459	3 327	3 327	–
Borsod vármegye	3 576	3 576	–	–	–
Miskolc tjv.	53	53	–	–	–
Gömör és Kishont vármegye	4 279	318	3 961	3 961	–
Sáros vármegye	3 652	–	3 652	3 652	–
Szepes vármegye	3 654	–	3 654	3 459	195
Üng vármegye	3 230	16	3 214	3 214	–
Zemplén vármegye	6 282	1 775	4 507	4 507	–
Összesen	31 829	7 869	23 960	23 765	195

Forrás: EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 15. p.

1. 5. A Tisza bal partjának vármegyei és törvényhatósági jogú városai

A Tisza bal partjának országrésze nyolc vármegyét, valamint további három törvényhatósági jogú várost foglalt magába. A térség 43 338 km² kiterjedésű volt, amelyből kevesebb, mint a fele, mindössze 16 066 km² (37,1%) maradhatott az anyaországnál. A trianoni békeszerződés érintetlenül hagyta a jelentős számú szlovákságnak is otthont adó, de magyar többségű Békés vármegyét. Emellett a túlnyomórészt magyarok által lakott Hajdú vármegyét és annak székhelyét, Debrecen törvényhatósági jogú várost sem csonkította meg.⁸⁹

A 17 járásra, azon belül 490 községre és egy törvényhatósági jogú városra tagolódó Bihar vármegye nagyobb hányada Romániához került. A községek közül 339 volt román, 145 magyar, hat szlovák és egy német többségű település. A trianoni békeszerződés Magyarországnál mindössze 59, jobbára magyar községet hagyott. A vármegye székhelye, az 1920-ban Romániához került Nagyvárad (Oradea) törvényhatósági jogú város népességének 91%-a (58 421 fő) magyar anyanyelvűnek vallotta magát az 1910. évi népszámlálás idején.⁹⁰

⁸⁸ Sátoraljaújhely egyik településrésze, a Ronyva patak bal partján fekvő Tötűjhely (Slovenské Nové Mesto) Csehszlovákiához került.

⁸⁹ EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 16. p.

⁹⁰ Vö. 1910. évi népszámlálás. 296–297. pp.

A sóbányászatáról híres, hegyvidékes és zord Máramaros vármegye az egyik legnagyobb, emellett az egyik legkisebb népsűrűséggel rendelkező magyarországi vármegye volt. Máramaros vármegyét 1920-ban felosztották Románia, valamint Csehszlovákia között. Az egykori vármegye tíz járásra, azon belül 156 községre, valamint egy rendezett tanácsú városra oszlott. Máramaros 156 községe közül mindössze tíz volt magyar többségű falu. A vármegye székhelye, a Romániához került Máramarossziget (Sighetu Marmatei) rendezett tanácsú város szintén magyar többségű (82,1%) településnek számított.

A jórészt magyarok által lakott, történelmi Szabolcs vármegye területéből 69 km²-t csatoltak el. A magyar ajkú Eszeny (Esen'), Szalóka (Solovka) és Tiszaágtelek (Tyiszahtelek) ekkor Csehszlovákiához került.

Szatmár vármegye 10 járásból, illetve 304 községből, valamint három rendezett tanácsú városból, továbbá egy törvényhatósági jogú városból állt. A trianoni békeszerződés három részre osztotta, 96 község Magyarországnál maradt, egy magyar többségű település – Nagypalád (Velika Palad') – Csehszlovákiához került, valamint 207 község és az előbbieken említett városok Románia részei lettek. A magyar többségű község száma 164 volt, amelyből 67 magyar többségű települést csatoltak Romániához, illetve egyet Csehszlovákiához. A három – Romániához került – rendezett tanácsú város magyar többségűnek számított. Ma már szinte hihetetlen, de a román falvaktól körülölelt Felsőbánya (Baia Sprie) 93,8%-os, Nagybánya (Baia Mare) 77,6%-os, valamint a vármegye székhelye, Nagykaroly (Carei) 98,1%-os magyar többséget mutatott.⁹¹ Szatmárnémeti (Satu Mare) törvényhatósági jogú város magyar többségű település volt. A 34 892 fős népességszámából 33 094 fő (94,9%) volt magyar anyanyelvű személy.

A hat járásra, illetve 239 községre, valamint két rendezett tanácsú városra osztott, Romániához csatolt Szilágy vármegye népességének 37,9%-a (87 312 fő) vallotta magát 1910-ben magyar anyanyelvűnek. A magyar többségű községek száma 60 volt. A két rendezett tanácsú város, a vármegye székhelye, Zilah (Zalău) (92,7%), valamint Szilágyosmlyó (Șimleu Silvaniei) (87,6%) is magyar többségű városoknak számítottak.

Az egykori Ugocea vármegye két járásra, azokon belül 70 községre tagolódott. A magyar többségű települések száma 34 volt, amelyek közé a vármegye székhelye, Nagyszöllős (Vinohradiv) is tartozott. A vármegye északi része Csehszlovákiához, a déli része Romániához került. Beszédes adat, hogy magyar anyanyelvűek a népesség relatív többségét, azaz 46,5%-ot (42 677 főt) tettek ki a vármegye nemzetiségei között, ennek ellenére a vármegye települései határainkon túl rekedtek.

⁹¹ Vö. 1910. évi népszámlálás. 310–321. pp.

6. táblázat

A Tisza bal partjának vármegyei és törvényhatósági jogú városai

Közigazgatási rész, ország- rész, törvényhatóság	Magyar uralom alatt álló terület a trianoni béke		A béke következtében Magyarországtól elszakított		
	előtt	után	összes terület négyzetkilométer	területből jutott	
				Csehszlo- vákiának	Romániának
Békés vármegye	3 670	3 670	–	–	–
Bihar vármegye	10 609	2 754	7 855	–	7 855
Nagyvárad t.j.v.	48	–	48	–	48
Hajdú vármegye	2 386	2 386	–	–	–
Debrecen t.j.v.	957	957	–	–	–
Szabolcs vármegye	4 637	4 568	69	69	–
Máramaros vármegye	9 716	–	9 716	7 202	8 283
Szatmár vármegye	6 104	1 731	4 373		
Szatmárnémeti t.j.v.	183	–	183		
Ugocsa vármegye	1 213	–	1 213		
Szilágy vármegye	3 815	–	3 815	–	3 815
Összesen	43 338	16 066	27 272	7 271	20 001

Forrás: EDELENYI-SZABÓ 1928, 16. p.

1. 6. A Tisza-Maros szögének vármegyei és törvényhatósági jogú városai

A Tisza-Maros szögének országrésze öt vármegyét, valamint további négy törvényhatósági jogú várost foglalt magába. A térség területe 36 285 km² volt, amelyből mindössze 1 997 km² (5,5%) maradt az anyaországnál.

A jobbára románok által lakott történelmi Arad vármegyéből csak öt – az Eleki járáshoz tartozó – település maradt az anyaországnál. Az egykori vármegye tíz járásra, illetve 217 községre oszlott. A vármegye székhelye, az ugyancsak törvényhatósági joggal rendelkező Arad városa volt. A Romániához csatolt 212 település közül mindössze 24 település volt magyar többségű. A vármegye székhelye, a „vértanúk városa”, Arad (Arad) törvényhatósági jogú város magyar többségű (73%, 46 085 fő) településnek számított. A vármegye népességéből – Araddal együtt – mindössze 30% (124 215 fő) volt magyar anyanyelvű személy.⁹²

A négy járásra, azon belül 28 településre és egy rendezett tanácsú városra (Makó) osztott magyar többségű Csanád vármegyétől négy települést szakított el a trianoni békeszerződés. Romániához került a szlovák többségű Nagylak (Nădlac), a románajkú Sajtény (Șeitin), valamint a magyar többségű Kisiratos (Dorobanți) és Tornya (Tumu).⁹³ Csanád vármegye székhelye, Makó Magyarország része maradt.

A hatalmas kiterjedésű Krassó-Szörény vármegyéből két település került a délszláv államhoz, a szerbajkú Krassószombat (Banatska Subotica) és a magyarok lakta Udvarszálás (Dobričevo). A többi – döntő hányadában román, kisebb részben német, szerb, cseh, illetve krassován – 360 község Romániához került. A Romániához került községek közül mindössze hat település volt magyar többségű. A vármegyéhez tartozott még két rendezett

⁹² Vö. 1910. évi népszámlálás. 332–341. pp.⁹³ Vö. 1910. évi népszámlálás. 340–343. pp.

tanácsú város is. Karánsebes (Caransebeș) román, a vármegye székhelye, Lugos (Lugoj) relatív magyar többségű városnak (6 875 fő, 34,7%) számított. A teljesség igényével közöljük, hogy az egykori vármegye népességének mindössze 7,3%-a (33 787 fő) volt magyar anyanyelvű személy.

A történelmi Temes vármegye nagyjából Romániához, kisebb részt a délszláv államhoz került. Lakosai többnyire románok, németek, illetve szerbek voltak, kisebb részben pedig magyarok. Temes vármegye 11 járásra, illetve 222 községre, valamint egy rendezett tanácsú és két törvényhatósági jogú városra tagolódott. A 222 falu közül mindössze kilenc volt magyar többség, azonban ennél több településen képzett jelentős kisebbséget a magyarság. A rendezett tanácsú város, Fehértemplom (Bela Crkva), valamint a két törvényhatósági jogú város, Versec (Vršac) és a vármegye székhelye, Temesvár (Timișoara) német többségű városok voltak, jelentős számú magyarsággal, továbbá román, illetve szerb kisebbséggel.⁹⁴

A történelmi Torontál vármegye jobbára szerbek és németek által lakott törvényhatóság volt, kisebb számban magyarok, valamint románok és szlovákok is éltek a területén. A vármegye 14 járásra, illetve 210 községre, valamint két rendezett tanácsú és egy törvényhatósági jogú városra oszlott. A trianoni békeszerződés mindössze nyolc falut hagyott az anyaországnál. Az elcsatolt 202 községből mindössze 38 falu volt magyar többségű, azonban sok településen élt jelentősebb számú magyar kisebbség. A két rendezett tanácsú város, Nagyikinda (Kikinda) szerb, a vármegye székhelye, Nagybecskerek (Zrenjanin) pedig relatív magyar többségű városnak (9 148 fő, 35,2%) számított. A szerb főváros, Belgrád (Beograd) közelében fekvő törvényhatósági jogú város, Pancsova (Pančevo) szerb többségű, de jelentős német kisebbséggel rendelkező település volt. Kisebbségben magyarok is éltek a településen.⁹⁵

7. táblázat

A Tisza–Maros szögének vármegyéi és törvényhatósági jogú városai

Közigazgatási rész, országos törvényhatóság	Magyar uralom alatt álló terület a trianoni béke előtt		összes terület	A béke következtében Magyarországtól elszakított területekből jutott	
	előtt	után		Romániának	Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak
	négyzetkilométer				
Arad vármegye	5 936	270	5 666	5 666	–
Arad t.j.v.	112	–	112	112	–
Csanád vármegye	1 714	1 469	245	245	–
Krassó-Szörény vármegye	11 074	–	11 074		
Temes vármegye	7 151	–	7 151		
Temesvár t.j.v.	85	–	85	18 393	9 872
Versec t.j.v.	197	–	197		
Torontál vármegye	9 903	258	9 645		
Pancsova t.j.v.	113	–	113		
Összesen	36 285	1 997	34 288	24 416	9 872

Forrás: EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 16. p.

⁹⁴ Vö. REISZIG EDE – VENDE ALADÁR: *Temes vármegye községei*. Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye és Temesvár. Országos Monográfiai Társaság. Budapest, 1914. 21–128. pp., 129–150. pp.

⁹⁵ Vö. REISZIG EDE – VENDE ALADÁR: *Torontál vármegye községei*. Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Országos Monográfiai Társaság. Budapest, 1912. 52–261. pp.

1. 7. A Királyhágón túli vármegyék és törvényhatósági jogú városok

A Királyhágón túli országrész Erdély területét jelentette, mely teljes egészében a Román Királysághoz került. Annak ellenére, hogy egy homogén, magyar tömböt – a Székelyföldet –, valamint más, kisebb-nagyobb, akkoriban nagyjából magyarok által lakott területet (pl.: Kalotaszeg, Aranyosszék) is magába foglalt. A magyarság mellett más népcsoportnak is otthont adott Erdély, így – többek között – a románságnak, az erdélyi szászoknak és örményeknek. A Királyhágón túli térség tizenöt vármegyét és két törvényhatósági jogú várost – Kolozsvárt (Cluj-Napoca) és Marosvásárhelyt (Târgu Mureş) – ölelt fel. Az erdélyi vármegyék összesen 2 321 községnek, továbbá 27 rendezett tanácsú városnak adott otthont.⁹⁶

A történelmi Alsó-Fehér vármegye nyolc járásra, illetve 175 községre, valamint négy rendezett tanácsú városra tagolódott. A magyar többségű falvak száma tizenöt volt, valamint Gyulafehérvár (Alba Iulia) (45%) és a vármegye székhelye, Nagyenyed (Aiud) (75%) rendezett tanácsú városokban regisztráltak magyar anyanyelvi többséget. A román többségű községek száma 157 volt, továbbá két rendezett tanácsú városban [Abrudbánya (Abrud), Vízakna (Ocna Sibiului)] is román többséget mutattak ki. Három falu német (szász) többségű volt. A vármegye népességének 17,6%-a, azaz 39 107 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek.⁹⁷

A jobbára a szász Beszterce-vidékből (Nösnerland) létesült Beszterce-Naszód vármegye négy járásra, azokon belül 97 községre és egy rendezett tanácsú városra tagolódott. Magyar többségű település mindössze öt volt a vármegyében, további 67 község volt román, valamint 26 falu német (szász) többségű helység. A vármegye székhelye, Beszterce (Bistrița) akkoriban német (szász) többségű város volt. A vármegye népességének mindössze 8,4%-a, azaz 10 737 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek.⁹⁸

A szász Barcaságból (Burzenland) alakult Brassó vármegye három járásra, illetve 23 községre, valamint egy rendezett tanácsú városra tagolódott. A magyar többségű falvak száma kilenc, a románoké négy, a német (szász) falvaké pedig tíz volt. A vármegye székhelye, az egykori szász város, Brassó (Braşov) magyar többségű városnak (43,4%) számított. A vármegye népességének 35%-a, azaz 35 372 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek.⁹⁹

A magyar ajkú Csík vármegye öt járásra, illetve 61 községre, valamint két rendezett tanácsú városra tagolódott. A magyar falvak száma 55 volt, továbbá a vármegye székhelye, Csíkszereda (Miercurea Ciuc) (97%), valamint Gyergyószentmiklós (Gheorgheni) (96%) rendezett tanácsú városok is magyar anyanyelvi többségű településnek számítottak. A románok mindössze hat településen alkották a népesség döntő hányadát. A vármegye népességének 86,4%-a, azaz 125 888 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek.

⁹⁶ Vö. 1910. évi népszámlálás. 372–459. pp.

⁹⁷ Vö. 1910. évi népszámlálás. 372–379. pp.

⁹⁸ Vö. 1910. évi népszámlálás. 380–383. pp.

⁹⁹ GYÉMÁNT RICHÁRD: *Nemzetiségi és felekezeti viszonyok Brassóban*. In: KOVÁCS PÉTER (szerk.): *Gazdasági és társadalmi elemzések és fejlesztési lehetőségek*. Pátria Nyomda Zrt. Szeged, 2015. 305. p.

A románság egyik fellegrvára, Fogaras vármegye volt. A törvényhatóság négy járásra, illetve 86 községre, valamint a vármegye székhelyére, Fogaras (Făgăraș) rendezett tanácsú városra tagolódott. Magyar többségűnek csak Fogaras városa (51%) számított. A falvak közül 84 volt román, valamint kettő német (szász) többségű. A vármegye népességének csak 6,8%-a, azaz 6 466 fő volt magyar anyanyelvű.¹⁰⁰

A Kézdi-, Orbai- és Sepsi-székéből alakult Háromszék vármegye négy járásra, illetve 102 községre, valamint két rendezett tanácsú városra [Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc), Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe)] oszlott. A magyar községek száma 93 volt. Magyar többségűnek számította vármegye székhelye, Sepsiszentgyörgy (96,5%), valamint Kézdivásárhely (98,2%) is. A román többségű falvak száma mindössze kilenc volt. A vármegye népességének 83,4%-a, azaz 123 518 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek.¹⁰¹

A többségében románok által lakott Hunyad vármegye tíz járásra, illetve 424 községre, valamint négy rendezett tanácsú városra tagolódott. A magyar többségű falvak száma összesen 14 volt, ehhez jött még két rendezett tanácsú város, a vármegye székhelye, Déva (Deva) (67,3%), valamint a Hunyadi család ősi fészke, Vajdahunyad (Hunedoara) (54,4%). A románság 412 községben, valamint két rendezett tanácsú városban, Hátszegezen (Hațeg), valamint a szász eredetű Szászvárosban (Orăștie) képzett többséget. A vármegye népességének mindössze 15,5%-a, azaz 52 720 fő volt magyar anyanyelvű.¹⁰²

A meglehetősen „elegyes” Kis-Küküllő vármegye négy járásra, illetve 116 községre, valamint két rendezett tanácsú városra [Dicsőszentmárton (Târnăveni), Erzsébetváros (Dumbrăveni)] oszlott. A magyar többségű falvak száma 33, a románoké 61, a németeké (szászoké) 22 volt. Magyar többségűnek számított a vármegye székhelye, Dicsőszentmárton (72,7%), valamint az erdélyi örmények egyik erdélyi központja, Erzsébetváros (59,3%) is. A vármegye népességének 30,1%-a, azaz 34 902 fő volt magyar anyanyelvű.¹⁰³

A román többségű Kolozs vármegye nyolc járásra, illetve 233 községre, valamint egy rendezett tanácsú városra oszlott. A vármegyéhez kapcsolódott, illetve annak székhelye volt Kolozsvár törvényhatósági jogú város.

A községek közül 42 volt magyar, 187 román és négy német többségű. Kolozs (Cojocna) rendezett tanácsú város magyar többségűnek (54,9%) számított, akárcsak Kolozsvár (83,4%). A vármegye népességének 26,9%-a, azaz 60 735 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek. „Kincses” Kolozsvár törvényhatósági jogú város népességének ellenben 83,4%-a, azaz 50 704 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek.¹⁰⁴

A jobbára magyar ajkú Maros-Torda vármegye öt járásra, illetve 204 községre, egy rendezett tanácsú városra oszlott. A vármegye székhelye Marosvásárhely törvényhatósági jogú város volt. A községek közül 130 volt magyar, 71 román és három német (szász) többségű. Szászrégen (Reghin) rendezett tanácsú város német (szász) többségű volt. A vármegye népességének 57,4%-a, azaz 111 376 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Marosvásárhely népességének 89,3%-a, azaz 22 790 fő volt magyar anyanyelvű.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Vö. 1910. évi népszámlálás. 386–391. pp.

¹⁰¹ Vö. 1910. évi népszámlálás. 390–395. pp.

¹⁰² Vö. 1910. évi népszámlálás. 394–409. pp.

¹⁰³ Vö. 1910. évi népszámlálás. 408–413. pp.

¹⁰⁴ Vö. 1910. évi népszámlálás. 414–423. pp.

¹⁰⁵ Vö. 1910. évi népszámlálás. 422–429. pp.

A német (szász) többségű, egykori szász székekből szervezett Nagy-Küküllő vármegye öt járásra, illetve 123 községre, valamint két rendezett tanácsú városra tagolódott. A községek közül 11 volt magyar, 42 román és 70 német (szász). A két rendezett tanácsú város, Medgyes (Mediaș) és a vármegye székhelye, Segesvár (Sighișoara) még német (szász) többségű városok voltak. A vármegye népességének mindössze 12,4%-a, azaz 18 474 fő volt magyar anyanyelvű személy.¹⁰⁶

Az egykori szász Szebenszékből kialakított¹⁰⁷ Szeben vármegye hat járásra, illetve 86 községre, valamint két rendezett tanácsú városra (Nagyszeben (Sibiu), Szászsebes (Sebeș)) oszlott. A román többségű községek száma 66, a német (szász) többségűeké pedig 20 volt. Magyar többségű település a vármegyében nem volt. A vármegye székhelye, Nagyszeben német (szász), Szászsebes városa pedig román többségű városnak számított. A vármegye népességének csak 5,7%-a, azaz 10 159 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek.¹⁰⁸

Szolnok-Doboka vármegye nyolc járásra, illetve 317 községre, valamint két rendezett tanácsú városra tagolódott. A községek közül 25 volt magyar, 289 román és három volt német többségű. A vármegye székhelye, Dés (Dej) rendezett tanácsú város magyar többségű település volt (70%), akárcsak az erdélyi örmények egyik erdélyi központja, Szamosújvár (Gherla) városa (67,5%) is. A vármegye népességnek 20,7%-a, azaz 52 181 fő volt magyar anyanyelvű személy.¹⁰⁹

Az egykori Torda vármegye jelentős részéből és a jobbára székelyek lakta Aranyos-székből kialakított¹¹⁰ Torda-Aranyos vármegye hat járásra, illetve 139 községre és egy rendezett tanácsú városra tagolódott. A magyar többségű községek száma 26, a románoké 113 volt. A vármegye székhelye, az erdélyi vallásszabadság (1568) kihirdetéséről híres Torda (Turda) rendezett tanácsú város magyar többségű településnek számított (71,9%). A vármegye népességének 25,6%-a, azaz 44 630 fő volt magyar anyanyelvű személy.¹¹¹

A magyarok lakta, Udvarhelyszékből alakult Udvarhely vármegye négy járásra, illetve 135 községre, valamint egy rendezett tanácsú városra oszlott. A magyar többségű községek száma 129, a románoké és németeké (szászoké) mindössze három-három volt. A vármegye székhelye, Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) rendezett tanácsú város magyar többségű településnek számított (96,5%).¹¹² Udvarhely vármegye az egyik leg-homogénebb, magyarok által lakott térség volt.

¹⁰⁶ Vö. 1910. évi népszámlálás. 430–435. pp.

¹⁰⁷ EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 46, 54. pp

¹⁰⁸ Vö. 1910. évi népszámlálás. 434–439. pp.

¹⁰⁹ Vö. 1910. évi népszámlálás. 438–449. pp.

¹¹⁰ EDELÉNYI-SZABÓ 1928, 54–55. pp

¹¹¹ Vö. 1910. évi népszámlálás. 448–455. pp.

¹¹² Vö. 1910. évi népszámlálás. 454–459. pp.

A Királyhágón túli vármegyék és törvényhatósági jogú városok

Közjogi alkatrész, ország rész, törvényhatóság	Magyar uralom alatt álló terület a trianoni béke		A béke következtében Magyarországtól elszakított területből jutott	
	előtt	után	összes terület	Romániának
				négyzetkilométer
Alsó-Fehér vármegye	3 646	–	3 646	3 646
Beszterce-Naszód vármegye	4 333	–	4 333	4 333
Brassó vármegye	1 492	–	1 492	1 492
Csík vármegye	5 064	–	5 064	5 064
Fogaras vármegye	2 444	–	2 444	2 444
Háromszék vármegye	3 889	–	3 889	3 889
Hunyad vármegye	7 809	–	7 809	7 809
Kis-Küküllő vármegye	1 724	–	1 724	1 724
Kolozs vármegye	4 844	–	4 844	4 844
Kolozsvár t.jv.	162	–	162	162
Maros-Torda vármegye	4 169	–	4 169	4 169
Marosvásárhely t.jv.	34	–	34	34
Nagy-Küküllő vármegye	3 337	–	3 337	3 337
Szeben vármegye	3 619	–	3 619	3 619
Szolnok-Doboka vármegye	4 786	–	4 786	4 786
Torda-Aranyos vármegye	3 514	–	3 514	3 514
Udvarhely vármegye	2 938	–	2 938	2 938
Összesen	57 804	–	57 804	57 804

Forrás: 1910. évi népszámlálás. 13. p.

1. 8. Horvát-Szlavónország vármegyéi és törvényhatósági jogú városai

A Magyar Szent Korona országainak második alkotóeleme, Horvát-Szlavónország volt. A horvátokkal már I. (Szent) László uralkodásától (1077–1095) fogva közös államban éltünk. Szent lovagkirályunk alapította – 1093-ban – a zágrábi püspökséget, amely 1852-ben – IX. Piusz pápa (1846–1878) „Ubi Prium Placuit” című bullájával – érsekségi titulusra emelkedett.¹¹³ Horvát-Szlavónország a Magyar Királyság „társországa” volt.

Horvát-Szlavónország teljes területe az újonnan létrejött Szerb-Horvát-Szlovén Királyság része lett. A magyarság népességszáma a „társországban” – a törvényhatósági jogú városok magyarságával együtt – 105 948 főt számlált.¹¹⁴ A horvát-szlavón vármegyék magyarságának lélekszáma 95 721 fő volt. „Súlypontja” a nyolc vármegye közül Verőce (33 927 fő, 14%), Szerém (27 523 fő, 6,9%), Pozsega (16 462 fő, 6,2%), valamint Belovár-Körös vármegyékre (14 224 fő, 4,3%) esett. Zágráb (2 040 fő, 0,4%), Varasd (624 fő, 0,2%), valamint a tengerparti Modrus-Fiume (899 fő, 0,4%) és Lika-Korbava vármegyék

¹¹³ Diós – VICZIÁN (XV. kötet) 2010, 318. p.

¹¹⁴ Vö. 1910. évi népszámlálás. 23. p.

(22 fő, 0,01%) elenyésző magyarságnak adtak otthont.¹¹⁵ A törvényhatósági jogú városok tekintetében a magyarság lélekszáma 10 227 főt tett ki. A legtöbb magyar Zágrábban (Zagreb) (4 028 fő, 5,1%), majd Eszéken (Osijek) (3 729 fő, 11,9%), továbbá Zimonyban (Zemun) (1 999 fő, 11,7%), végül Varasdon (Varaždin) (471 fő, 3,5%) élt.¹¹⁶

9. táblázat

Horvát-Szlavónország vármegyei és törvényhatósági jogú városai

Közigazgatási egység, országgrész, törvényhatóság	Magyar uralom alatt álló terület a trianoni béke		A béke következtében Magyarországtól elszakított	
	előtt	után	összes terület	területből jutott
				Szerb-Horvát-Szlóven Királyságnak
négyzetkilométer				
Belovár-Kőrös vármegye	5 070	–	5 070	5 070
Lika-Korbava vármegye	6 211	–	6 211	6 211
Modrus-Fiume vármegye	4 879	–	4 879	4 879
Pozsega vármegye	4 929	–	4 929	4 929
Szerém vármegye	6 810	–	6 810	6 810
Zimony tjv.	56	–	56	56
Varasd vármegye	2 440	–	2 440	2 440
Varasd tjv.	67	–	67	67
Verőcze vármegye	4 810	–	4 810	4 810
Eszék tjv.	57	–	57	57
Zágráb vármegye	7 145	–	7 145	7 145
Zágráb tjv.	67	–	67	67
Összesen	42 541	–	42 541	42 541

Forrás: 1910. évi népszámlálás. 13. p.

A Magyar Szent Korona országainak harmadik része a 21 km² kiterjedésű Fiume város és kerülete volt. Az Adriai-tenger partján fekvő Fiume városa – 1779-től egészen 1918-ig kisebb megszakításokkal – a Magyar Királyság tengeri kikötőjének számított. A városnak speciális jogállása volt élén magyar kormányzó állt. A dualizmus idején az 1873-ban egyesült főváros, Budapest után – a tengeri hajózásnak és a kikötő kiépítésének köszönhetően – Fiume (Rijeka) volt a második legdinamikusabban fejlődő település az ország városai közül. A fejlesztések megindulásának pillanatától „(...) kezdődik Fiume új élete, óriás arányú gyarapodása.”¹¹⁷

Az 1870-től kiépített személy- és teherhajózásra egyaránt kiválóan alkalmas kikötő, az ezzel kapcsolatban álló forgalmi és kereskedelmi intézkedések jelentős mértékben előmozdították Fiume város és kerületének nagyfontosságú és világforgalmi helyé válását. Az ország belső részeivel az 1874-ben kiépített Fiume-Károlyváros (Karlovac) vasútvonal kötötte össze, amely egészen az ország szívéig, Budapestig (és azon túl) tette lehetővé

¹¹⁵ Vö. 1910. évi népszámlálás. 460–485. pp.

¹¹⁶ Vö. 1910. évi népszámlálás. 460–485. pp.

¹¹⁷ BORÓVSZKY SAMU (szerk.): *Fiume és a magyar-horvát tengerpart*. Országos Monográfiai Társaság. Budapest, 1897. 89. p.

a világ különböző pontjairól érkező áruk Magyarországon történő értékesítését. Visszafele ugyanezen a vasútvonalon és Fiumén keresztül értékesítették világszerte Magyarország kiváló terményeit.

Megjegyezzük, hogy a nagy kivándorlási hullám idején a Magyarországról indult kivándorlók zöme Fiume kikötőjéből kezdte meg hajóútját az „idegenbe”. A kivándorlók többsége az Egyesült Államokba hajózott, ahol Ellis Island (New York), Baltimore (Maryland), etc. kikötőjében szálltak partra.

A gazdasági fejlesztésekben „oroszlánrésze” volt Baross Gábornak (1848–1892), a „vasminiszternek”, aki európai szintűvé emelte a magyar közlekedésügyet, a tengerhajózást, a kereskedelmet, illetve a postaügyet is. A fiumei kikötő a mai napig róla van elnevezve.

A trianoni békediktátum értelmében Fiume város és kerülete Olaszországhoz került. A népesség száma 49 806 fő volt, melynek többsége olasz anyanyelvű volt. A magyar anyanyelvű népesség 6 493 főt (13%) tett ki.

VI. Összefoglalás

Az előbbieken – terjedelmi okok miatt – csak vázlatosan tekinthettük át a dualizmus korának (1867–1918) történeti demográfiai sajátosságait. Említést tettünk a korszak kezdetéről és végéről. Az időszak kezdete azonban nem a kiegyezéshez – habár annak kétséget kizáróan kardinális jelentősége volt témánk szempontjából –, hanem a magyar hivatalos statisztikai szolgálat felállításához (1867. május 25.) kapcsolódik. A korszak „záróköve” sem 1918-hoz, hanem sokkal inkább a trianoni békeszerződés aláíráshoz (1920. június 4.) kötődik. Ez utóbbi esemény következményeit részletesebben tárgyaltuk, mivel a történelmi – „ezeréves” – Magyarország felbomlását jelentette, amelynek nemcsak területi statisztikai, hanem demográfiai és egyéb következményei voltak. A kortársak számára az ország felbomlása felfoghatatlan tragédia volt. Ráadásul bizonyos következmények, például az ún. „határon túli magyarság” jelensége a mai napig velünk élnek.

A tanulmányban szóltunk a korszakhoz ezer szállal kötődő legfontosabb történeti demográfiai forrásról, az ún. „népszámlálásokról” is. Röviden áttekintettük a dualizmus korának népszámlálásait (1869, 1880, 1890, 1900, 1910), illetve azok legfontosabb módszertani és egyéb sajátosságait. Terjedelmi okok miatt azonban a teljességre nem törekedhettünk. A népesség struktúrájának vizsgálatát jóformán csak a nemzetiségi statisztikai – egészen pontosan az anyanyelvi – adatok tükrében vizsgálhattuk meg. Az egyéb „szerkezeti” sajátosságok, mint például az életkor, a családi állapot, vallás, etc. szerinti összetétel vizsgálata külön tanulmány igényelne.

A tanulmány keretei között igyekeztünk választ adni a népesség, továbbá a magyarság számának alakulását befolyásoló tényezőkre. Ennek fényében szóltunk a természetes szaporodásról, vagyis az éleveszületések és halálozások pozitív irányú változásáról. Röviden említést tettünk a vándorlásról, más néven migrációról, vagyis a korszakot átható – megközelítőleg 1870 és 1913 között zajlott – nagy kivándorlási hullámról. Ez utóbbi jelenség árnyalja a korszakról, mint „boldog békeidőkről” alkotott képet. Hiszen a dualizmus időszaka nemcsak a fejlődődést hozta el az ország számára, hanem bizonyos országrészek, illetve ott élő népesség, továbbá egyes társadalmi rétegek elszegényedését, kedvezőtlen

szociális helyzetbe való kerülését is. A harmadik jelenség, az ún. „asszimiláció” kapcsán szóltunk annak természetes és erőszakos változatairól, illetve okairól, „mibenlétéről” is. Tanulmányunk végére érve, kijelenthetjük, hogy a dualizmus időszaka nem csak alkotmánytörténeti értelemben, hanem statisztikatörténeti, valamint a történeti demográfiai vetületében is jelentős. Vizsgálata külön monográfia megírását igényelné.

RICHÁRD GYÉMÁNT

OUTLINE HISTORICAL DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF
THE AGE OF DUALISM

(Summary)

For reasons of scope, we briefly reviewed the historical demographic characteristics of the age of dualism (1867–1918). We mentioned the beginning and end of the era. The beginning of the period is connected with the establishment of the Hungarian official statistical service (May 25, 1867). The end of the era is linked to the signing of the Trianon Peace Treaty (June 4, 1920). In the study, we also talked about the most important historical demographic source related to the era, the “censuses” (1869, 1880, 1890, 1900, 1910). Regarding with the structure of the population, we basically reviewed the mother tongue data. Within the framework of the study, we tried to answer the factors influencing the development of the population and the number of Hungarians. For example we talked about the natural increase, the “emigration wave” – which was mainly to the USA – and finally the natural and forced assimilation. In the study we also talked about the historical demographic consequences of the Trianon Peace Treaty.